

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 388

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

श्रीमित्रमिश्रकृत 'वीरमित्रोदय' टीकया श्रीविज्ञानेश्वरकृत-
'मिताक्षरा' टीकया च सहिता ।

साहित्याचार्य-खिस्ते नारायणशास्त्रिणा
साहित्योपाध्याय-होशिङ्ग जगन्नाथशास्त्रिणा च संशोधिता ।

YĀJÑĀVALKYA SMṚTI

With the Commentary of Mitra Misra's
Viramitrodāya and Vijnānes'vara's Mitāksarā.

Edited by

Pt. Nārāyaṇa S'āstrī Khistō Sāhityāchārya, Assistant Librarian, and
Pt. Jagannātha S'āstrī Hos'īṅga Sāhityopādhyāya, Sādholāl Scholar,

Sarasvatī Bhavana, Benares.

FASCICULUS X-१०

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1929.

ॐ श्रीः ॐ

—३८८—

मानन्दवनविद्योतिमुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चाँस्रम्या-संस्कृतग्रन्थमाला. मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—३८८

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:

GERMANY.

2 Arthur Probsthain,

Oriental & Foreign Bookseller,

LONDON.

3 The Oriental Book-supplying Agency,

POONA.

(मिता०) पूर्वोक्तपितृयानमाह—

यज्ञेनेति । ये पुनर्विहितैर्मार्गैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तारस्ते क्रमात् धूमादिचन्द्रपर्यन्तपदार्थाभिमानिनीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य ब्रह्माद्यन्नरूपेण शुक्रत्वमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजन्ति । एतन्मार्गद्वयमत्तो यो न विजानाति मार्गद्वयोपाय-भूतधर्मानुष्ठानं न करोति, असौ दन्दशूको भुजङ्गः, पतङ्गः शलभः, कृमिः कीटो वा भवेत् ॥ १९५-१९७ ॥

(वी०मि०) अथाऽऽत्मोपासनस्येतिकर्तव्यतामाह—

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्योत्तरं करम् ॥

उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ १९८ ॥

निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥

तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥

सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामं नाऽतिनीचोच्छ्रितासनः ॥

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २०० ॥

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥

धारयेत्तत्र चाऽऽत्मानं धारणां धारयन् बुधः ॥ २०१ ॥

ऊरुस्थावुत्तानौ उर्ध्वकृतपादतलौ चरणौ यस्य तादृशः सन् सव्यकरे उत्ताने उत्तरं दक्षिणकरमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्य ऊर्ध्वं कृत्वा उरसा उन्नतेन विष्टभ्य ऊर्ध्वं कायं स्तम्भयित्वा सत्त्वस्थः कामक्रोधादिरहितः सुनिश्चलो निष्कम्पः इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां ग्रामं समूहं सन्निरुद्ध्य विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अतिनीचमत्युच्छ्रितं च यत्तद्भिन्नासनोपविष्टः द्विगुणं त्रिगुणं कुम्भकरेचकाख्यम्, अपि-कारात् द्वादशमात्राकालव्यापकं पूरकं च प्राणायाममनुक्रमेदारभेत । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणं स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥

इति । मात्रा निमेषोन्मेषकालः । तत इति । प्राणायामेन प्राण-वायुं स्थिरीकृत्य यो हृदये दीपवत्प्रकाशमानः प्रभुरात्माऽसौ ध्येयः । तत्र ध्याने धारणां प्राणायामस्वरूपां धारयन्नात्मानं धारयेन्मनसा

स्थिरीकुर्यादित्यर्थः । चकारैस्त्रिभिर्प्रवोन्नमनरहोऽवस्थानपरमात्मा-
भेदध्यानानां समुच्चयः ॥ १९८-२०१ ॥

(मिता०) उपासनाप्रकारमाह—

ऊरुस्थेत्यादि । ऊरुस्थायुत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः वक्ष्यन्ना-
सनः तथोत्ताने सव्यकरे दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चित्कु-
न्नाभ्योरसा च विष्टभ्य स्तम्भयित्वा तथा निमोलिताक्षः सत्त्वस्थः
कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् तथा तालुनि स्थिता
अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः तथा संवृतास्यः पिहिताननः सुनि-
श्चलो निष्प्रकम्पः तथा सम्यग्निन्द्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य
नातिनीचासनो नात्युच्छ्रितासनो यथा चित्तविश्लेषो न भवति तथो-
पविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत् । ततो
वशीकृतपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीपवदप्रकम्पः प्रभुः स्थितो-
ऽसौ ध्यातव्यः । तत्र च हृदि आत्मानं मनोगोचरतया धारयेत्,
धारणामवधारयन् । धारणास्वरूपं च जान्वग्रभ्रमणेन, छोटिका-
दानकालो मात्रा । ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामः । त्रिंश-
द्भिर्मध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्भिरुत्तमः । एवं प्राणायामत्रयात्मिकैका
धारणा । तास्तिस्रो योगशब्दवाच्यास्ताश्च धारयेत् । यथोक्त-
मन्यत्र—‘सम्भ्रम्य छोटिकां दद्यात्कराग्रं जानुमण्डले । मात्राभिः
पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥ मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो
धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैर्कैका ताभिर्योगस्तथैव च’ ॥
इति ॥ १९८-२०१ ॥

(बी०मि०) एवं धारणात्मकयोगे सिद्धे मूलमाह—

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ॥

निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥

अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्षोणसिद्धेश्च लक्षणम् ॥

सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

अणिमकार्यमन्तर्धानमावरकेन विनाऽदृश्यत्वलक्षणं, स्मृति-
जन्मान्तरानुभूतार्थस्मरणं, कान्तिः कमनीयरूपता, दृष्टिर्व्यवहिता-
ऽतीन्द्रियदर्शित्वं, श्रोत्रज्ञता दूरस्थशब्दश्रावित्वं, निजदेहं त्यक्त्वा पर-
देहप्रवेशः, छन्दतः स्वेच्छयाऽर्थानामपेक्षितानां ग्रामपदवादीनां

सृष्टिः । एतत्सर्वमेवान्तरप्रयोजनभूतं कारणभूताया योगसिद्धेर्लक्षण-
मनुमापकम् । न केवलमन्तर्द्धानादिप्रयोजनभाक् योगसिद्धो भवति,
किन्तु देहत्यागमिच्छया कुर्वन् मोक्षाय समर्थो भवति मोक्षभा-
ग्भवति इत्याह-योग इति । तथापदेनाऽणिमादिसिद्धि-समुच्चिनोति ।
चकारेण योगसिद्धिफललघिमाद्यलोलुपत्वे मोक्षभाक्, इतरथा न
तथेति समुच्चियते ॥ २०२—२०३ ॥

(मिता०) धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह—

अन्तर्धानमिति । अणिम(१)प्राप्त्या परैरदृश्यत्वमन्तर्धानम् ।
स्मृतिरतीन्द्रियेष्वर्थेषु मन्वादेरिव स्मरणम् । कान्तिः कमनीयता ।
दृष्टिरतीतानागतेष्वप्यर्थेषु । तथा श्रोत्रज्ञता अतिदवीयासि देशेऽभि-
व्यज्यमानतया श्रोत्रपथमनासेदुषामपि शब्दानां ज्ञातृता । निज-
शरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनम् । स्ववाञ्छावशेनार्थानां (२)कारण-
निरपेक्षतया सृष्टिरित्येतद्योगस्य सिद्धेर्लक्षणं लिङ्गम् । न चैतावदेव
प्रयोजनं, किन्तु सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ब्रह्मत्वास्ये-
च प्रभवति ॥ २०२—२०३ ॥

(वी०मि०) यज्ञोपवासाद्यसमर्थस्य सत्त्वशुद्धानुपायान्तरमाह—

अथवाऽप्यभ्यसन् वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ॥

अथाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४ ॥

न्यस्तकर्मा काम्यनिषिद्धकर्मत्यागी गृहीतसंन्यासाश्रमो वने
वसन् वानप्रस्थो वा वेदाभ्यासरतोऽयाचितमितभुक् चित्तशुद्धि-
द्वारा मोक्षमवाप्नोतीत्यर्थः ॥ २०४ ॥

(मिता०) यज्ञदानाद्यसम्भवे सत्त्वशुद्धानुपायान्तरमाह—

अथवेति । अथवा त्यक्तकाम्योऽनिषिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यसन्
एकान्तशीलोऽयाचितमिताशनापादितसत्त्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां
मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ २०४ ॥

(वी०मि०) न केवलं वानप्रस्थसंन्यासाश्रमवतोरेव मोक्षः,
किन्तु गृहस्थब्रह्मचारिणोरपि । तदुक्तं प्राक् 'स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः
समस्तैरिति, तत्र गृहस्थस्याऽतिथिपूजादिकमपि सत्त्वशुद्धावधिक-
मपेक्ष्यमित्याह—

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ २०५ ॥

तत्त्वज्ञाननिष्ठ आत्मध्याननिरतः सत्यवादी चकारात् श्राद्धादि-
युक्त इति सर्वाश्रमसाधारणधर्मवान् न्यायेन सत्प्रतिग्रहादिनाऽर्जित-
धनोऽतिथिपूजापरो नित्यनैमित्तिकश्राद्धकृदित्यसाधारणगृहस्थधर्म-
वान् गृहस्थो हि निश्चितं मुच्यते । अपिकारेण ब्रह्मचर्यगुरुसेवादि-
स्थाश्रमासाधारणसत्यवचनादिसर्वाश्रमसाधारणधर्मवान् ब्रह्मचारी
मुच्यत इति समुच्चीयते ॥ २०५ ॥

इति श्रीमत् ० याज्ञवल्क्यव्याख्याने अष्टपात्मप्रकरणं
यातिधर्मप्रकरणाऽपरनामकम् ॥

(मिता०) किञ्च—

न्यायेति । सत्प्रतिग्रहादिन्यायेनोपाजितधनः अतिथिपूजानत्परः
नित्यनैमित्तिकश्राद्धानुष्ठाननिरतः सत्यवदनशीलः सन्नात्मतत्त्वध्यान-
निरतो गृहस्थोऽपि हि यस्मान्मुक्तिमवाप्नोति तस्मान्न केवलमैहिक-
पा(१)रिवाज्यपरिग्रह एव मुक्तिसाधनम् ॥ २०५ ॥

इत्यध्यात्मप्रकरणम् ।

(घा०मि०) अथ नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं धर्ममभिधास्यन्
तत्प्ररोचनार्थमधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं च कर्मविपाकमाह त्रयो-
दशभिः श्लोकैः—

महापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्य दारुणान् ॥

कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनास्त्विह ॥ २०६ ॥

मृगश्वमृकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥

खरपुल्कसवेणानां मुरापो नाऽत्र संशयः ॥ २०७ ॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ॥

तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ २०८ ॥

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ॥

हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०९ ॥

यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ॥

महापातकिनो ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वङ्गनागमनवन्तस्तत्संसर्गिणश्च तत्तन्महापातकजान् दारुणान् दुःखैकभोगिनिलयान् नरकान् घोरान् भयानकान् नरकान् प्राप्य अनुभूय कर्मणां महातकजन्यानामदृष्टानां क्षयादुग्रफलदानेन क्षयान्नाशादल्पावशिष्टफलकादिह संसारे जायन्ते । तत्र ब्रह्महा मृगादीनां योनिं, सुरापः खरादीनां योनिमृच्छति प्राप्नोति जन्मार्थमत्र न संशयः । ब्राह्मणसुवर्णहारी कृमित्वादिकं गुरुतल्पगस्तृणादिकं क्रमशोऽवाप्नोति मृगादियोनिम् । जन्मान्तरशेषे मनुष्यजन्मवान् ब्रह्महादिः क्षयरोग-श्यावदन्तत्वकुनखित्वदुश्चर्मत्वानि यथाक्रमं लभते । यश्च एषां महापातकिनां मध्ये येन ब्रह्मघ्नादिना संवसति पातित्यप्रयोजकसंसर्गवान् भवति स तस्य ब्रह्महादेर्लिङ्गं कुत्सितनखित्वादि तद्वानभिजायते मृगादियोनिषु जायते । आद्यतुशब्देन नरकानन्तरं मोक्षं व्यवच्छिन्नान्ति । द्वितीयतुशब्देन ब्राह्मणसुवर्णाहारित्वव्यवच्छेदः । चकारेण मृगयोन्यादिजन्मनां क्षयरोगादिभिः समुच्चयः । खरो गर्दभः, पुल्कसो निषादेन शूद्रायां जातः, वेनो वैदेहकेनाऽम्बष्ठ्यां जातः, कृमिर्मांसविष्टासमुद्भूतः, कीटः पिपीलिकादिः, पतङ्गः शलभः, क्षयरोगो राजयक्ष्मा, श्यावः स्वभावकृष्णः, दुश्चर्मा कुष्ठी ॥ २०६ ॥ २०९ ॥

(मिता०) 'वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः' इत्यत्र प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञातषड्विधधर्ममध्ये पञ्चप्रकारं धर्ममभिधायाऽधुनाऽवशिष्टं नैमित्तिकं धर्मजातं प्रायश्चित्तपदामिलप्यं प्रारिप्सुः प्रथमतस्तत्प्ररोचनार्थमधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं चाऽर्थवादरूपं कर्मविपाकं तावदाह—

महापातकजानिति । ब्रह्महत्यादिपञ्चकस्य महापातकसंज्ञा 'ब्रह्महा मद्यप' इत्यत्र वक्ष्यते । तद्योगिनो महापातकिनस्ते महापातकजनितांस्तामिस्रादिनरकान् स्वजनितदुष्कृतानुरूपान् घोरानतितीव्रवेदनापादकत्वेनाऽतिभयङ्करान् दारुणान् दुःखैकभोगिनिलयान् प्राप्य कर्मक्षयात् कर्मजन्यनरकदुःखोपभोगक्षयादनन्तरं कर्मशेषात् पुनरिह

संसारे दुःखबहुलद्वयशृङ्खलादितिर्यग्योनिषु प्रकरणेण भूयो भूयो जाय-
न्ते । महापातकिप्रदणमितरेषामप्युपपातक्यादीनामुपलक्षणम् । तेषां
च तिर्यगादियोनिप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०६ ॥

(मिता०) महापातकिनां संसारप्राप्तिमुक्त्वा तद्विशेषकथनायाह-
मृगेति । मृगा हरिणादयः श्वसूकरोष्ट्राः प्रसिद्धाः तेषां योनिं
ब्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्राप्नोति । खरो रासभः, पुल्कसः प्रतिलोमनिषा-
देन शूच्यां जातः, वैदेहकेनाम्बष्ठ्यां जातो वेणस्तेषां योनिं (१) सुरापः
प्राप्नोति । कृमयः सजातीयसम्भोगनिरपेक्षा मांसविष्टागोमयादि-
जन्याः, ततः किञ्चित्स्यूततराः पक्षास्थिरहिताः पिपीलिकादयः
कीटाः, पतङ्गाः शलभाः, तेषां योनिं ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणं
काशादि, गुल्मलते प्रागुक्ते, तज्जातीयतां क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नो-
ति । एतच्चाऽकामकृतविषयम् । कामकारकृते त्वन्यास्वपि दुःखबहुल-
योनिषु संसरन्ति । यथाह मनुः (१२।५५-५८)—‘श्वसूकरखरो-
ष्ट्राणां गो(२)वाजिमृगपक्षिणाम् । चाण्डालपुल्क(३)सानां च ब्रह्महा
योनिमृच्छति ॥ कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् । हिंसा-
णां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ लूताऽहिसरटानां च ति-
रश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्र-
शः’ ॥ लूतोर्णनाभः । सरटः कृकलासः । ‘तृणगुल्मलतानां च कृ-
व्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः’ ॥ इति
॥ २०७-२०८ ॥

(मिता०) एवं च तिर्यक्त्वादुत्तीर्णानां मानुष्ये रोगादिलक्षणानि
भवन्तीत्याह—

ब्रह्महेति । किञ्च—एवं रौरवादिनरकेषु श्वसूकरखरादियोनिषु च
दारुणं दुःखमनुभूयाऽनन्तरं दुरितशेषेण जननसमय एव क्षयरोगादि-
लक्षणयुक्ताः प्रचुरेषु मानवशरीरेषु संसरन्ति । ब्रह्महा क्षयरोगी
राजयक्ष्मी भवेत् । निषिद्धसुरापः स्वभावतः कृष्णदशनः । ब्राह्मण-
हेम्नो हर्ता कुत्सितनखत्वम् । गुरुदारगामी दुश्चर्मत्वं कुष्ठिताम् ।
एषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतितेन यः पुरुषः संवसति स त-
ल्लिङ्गोऽभिजायते ॥ २०९ ॥

(१) योनिः ख० ।

(२) गोजाविमृगपक्षिणामिति पाठः ।

(३) पुल्कसानां च ८० ।

अन्नहर्ताऽऽमयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥

धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ॥

तैलहृत्तैलपायी स्यात्पूतिवक्त्रश्च(१) सूचकः ॥ २११ ॥

परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ॥

अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥

हीनजातौ प्राजायेत पररत्नापहारकः ॥

पत्रशाकं शिखी हृत्वा गन्धान् छुल्लुन्दरी शुभान् ॥ २१३ ॥

मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं क(२)पिः ॥

जलं पुत्रः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥ २१४ ॥

मधु दंशः फलं गृध्रो गां गोधाऽग्निं वकस्तथा ॥

श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

(वी० मि०) अन्नस्य सिद्धान्नस्य हर्ता चौर्यकारी यः स जन्मान्तरे आमयावी अजीर्णाग्निः स्यात् । वाचः पुस्तकस्य गुर्वाचार्याणां न तु ज्ञानस्य वेदादेर्वा अपहारकश्चौर्येणाऽऽपादानकारी मूकः स्यात् । जन्मान्तर इति सर्वत्र योज्यम् । धान्यमिश्रो ब्रीह्याद्यपहारकस्तु शुद्धान्ने विक्रयाद्यर्थमसमीचीनधान्यमिश्रणकर्ता अतिरिक्ताङ्गः षडङ्गुलकरादिमान् स्यात् । पिशुनो विद्यमानपरदोषप्रकाशको दुर्गन्धनासिकः स्यात् । तैलहर्ता तैलपायी कीटविशेषः स्यात् । सूचकोऽ(३)सद्दोषसङ्कीर्तकः दुर्गन्धिमुखः स्यात् । अरण्ये इत्यादि स्पष्टम् । ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषः । हीनजातौ हेमकारात्मिकायाम्—

मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लाभेन मानवः ।

विविधानि च रत्नानि जायन्ते हेमकर्तृषु ॥

इति मनुवचनात् । पत्रशाकं वास्तुकादि हृत्वा शिखी मयूरः स्यात् । हृत्वेति द्वितीयान्ते सर्वत्राऽन्वेति । तेन शुभान् गन्धान् चन्दनादीन् हृत्वा छुल्लुन्दरी मूषिकाप्रभेदः स्यादित्यादिवाक्यार्थः । पुत्रः पक्षिविशेषः । गृहकारी वरटाख्यः कीटविशेषः । दंशो वन-

मक्षिका । पलं मांसम् । गोधा स्थलप्राहः । श्वित्री श्वेतकुष्ठी । रसः
गुडद्राक्षादिः । क्षीरी उच्चैःस्वरः कीटविशेषः । शेषं सुगमम् । तुशब्देन
स्वाभ्यनुमतिव्यवच्छेदार्थकेन श्वेतपदार्थस्याऽर्च्यपर्यवसानम् ।
दिशब्देऽवधारणे, चकाराभ्यां तथाशब्देन च स्तेयान्तराणां घृणानां
तत्तद्ग्रन्थो(१)कविषाकसमुच्चयः ॥ २१०-२१५ ॥

(मिता०) किञ्च—

अन्नदत्तेति । अन्नस्यापहर्ता आमयाची अजीर्णाग्नः । वागपहारको-
ऽननुज्ञाताध्यायी पुस्तकापहारी च मूको चाग्निन्द्रियविकलो
भवेत् । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पडङ्गुल्यादिः पिशुनो विद्यमानपर-
दोषप्रख्यापनशीलः पूतिनासिकः दुर्गन्धनासिकः तैलस्य हर्ता तैल-
पार्थी कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसहोपसङ्गीर्तनो दुर्गन्धिवदनो
जायते । एतच्च तिर्यक्त्वप्राप्त्युत्तरकालं मानुषशरीरप्राप्तौ द्रष्टव्यम् ।
(१२६८)—‘यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलान्नरः । अवश्यं याति
तिर्यक्त्वं जग्ध्वा धैवाहुतं हविः’ ॥ इति मनुस्मरणात् ॥ २१०-२११ ॥

(मिता०) किञ्च—

परस्येति । यः परदारानपहरति ब्रह्मस्वं च सुवर्णव्यतिरिक्तमप-
हरति असावरण्ये निर्जलेदेशे ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो जायते ॥ २१२ ॥

(मिता०) किञ्च—

हीनेति । हीनजातौ हेमकाराण्यायां पक्षिजातौ पररक्षाद्यपहारको
जायते । तथा च मनुः (१२६१) ‘मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन
मानवः । विविधानि य रत्नानि जायते हेमकर्तृषु’ ॥ इति । पत्रात्मकं
शाकं हत्वा मयूरः । शुभान् गन्धानपहत्य छुलुन्दरी राजदुहिताया
मूपिका जायते ॥ २१३ ॥

(मिता०) किञ्च—

मूपक इति । धान्यहारी आखुः । यानं हत्वोष्ट्रः । फलं वानरः ।
जलं प्लवः (२) शकटाविलास्यः पक्षी । पयः क्षीरम् । काको ध्वाह्वः ।
गृहोपस्करं मुसलादि हत्वा गृहकारी (३) चटकास्यः कीटविशेषः ।
मधु हत्वा दंशास्यः कीटः । पलं मांसं तद् धृत्वा गृध्रास्यः पक्षी ।
गां हत्वा गोधास्यः प्राणिविशेषः । अग्निं हत्वा चकास्यः पक्षी । वस्त्रं

(१) तत्तद्ग्रन्थो—इति ए० पु० पाठः ।

(२) शकटाविलास्यः ४० ।

(३) चटकास्यः ४० ।

हृत्वा श्वित्रा । इक्ष्वादिरसं हृत्वा सारमेयः । लवणहारी चीर्याख्यः
उच्चैःस्वरः कीटः ॥ २१४-२१५ ॥

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मर्योक्तं स्तेयकर्मणि ॥

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

यथाकर्म फलं प्राप्य तिर्यक्तत्वं कालपर्ययात् ॥

जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

(वी० मि०) एतद्योनिविशेषजन्यस्तेयकर्मणि(१) कृते एतत्प्रदर्शनार्थं प्रायश्चित्ताधिकारिनिरूपणप्रसङ्गेन यत्किञ्चिदुदाहरणार्थं मया ते उक्तं विशिष्याऽभिहितम् । अन्ये च विशेषाः संक्षेपेणोच्यन्ते । यथा द्रव्यस्याऽपह्रियमाणस्य प्रकाराः, तथैव जन्मान्तरे प्राणिजातयो भवन्ति । यथा दुग्धापहारात् श्वित्रा चकः, दीपापहारी पेचक इत्यादि । विशेषश्चाऽत्र प्रकृतानुपयोगाद्ग्रन्थकृता नाऽभिहितः । प्रदर्शनार्थं त्वित्यन्वये(२) न मुख्यतोऽभिधेयत्वं कर्मविपाकस्य व्यवच्छिन्नत्ति । हिशब्देनाऽवधारणमभिप्रेति । क्षयरोगादिकं न मृगादिजन्मन्येव किन्तु मनुष्ययोनौ पश्चाज्जनिरिति प्रागुक्तं विवेचयन्नेव तैलपायिजन्माद्यनन्तरं पुनर्मनुष्ययोनौ दरिद्रा जायन्त इत्याह—यथेति । पुरुषाधमाः कृतपापाः यथाकर्म दुष्कृतानतिक्रमेण फलं नरकं तिर्यक्तत्वं च प्राप्य कालपर्ययात् कालान्तरमासाद्य धर्मपुरुषलक्षणहीनादरिद्रा जायन्ते ॥ २१६-२१७ ॥

(मिता०) एवं प्रदर्शनार्थं किञ्चिदुक्त्वा प्रतिद्रव्यं (३) पृष्ठाकोटिन्यायेन वक्तुमशक्येरेकोपाधिना कर्मविपाकं दर्शयितुमाह—

प्रदर्शनार्थमिति । द्रव्यस्यापह्रियमाणस्य यादृशाः प्रकारास्तादृशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्मण्यपहर्तारो भवन्ति । यथा कांस्यहारी हंस इति । अथवा यत्फलसाधनं द्रव्यमपहरति तत्साधनविकलो यथा पङ्कतामश्वहारक इति । शङ्खेन कचिद्विशेषो दर्शितः । ब्रह्महा कुष्ठा । तैजसापहारी मण्डली । देवब्राह्मणाक्रोशकः खलतिः । गरदाग्निदाबुन्मत्तौ । गुरुं प्रतिहन्ताऽपस्मारी । गोघ्नश्चाऽन्धः । धर्मपत्नी त्यक्त्वाऽन्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी प्राणिविशेषः । कुण्डाशी भगभक्षः ।

(१) स्तेयकाले—इति ख० पु० पाठः ।

(२) त्वित्यत्र येन—इति ख० पु० पाठः ।

(३) परटाण्यः ३० ।

देव(१)ब्रह्मस्वहारी पाण्डुरोगी । न्यासापहारी च काणः । स्त्रीपण्यो-
पजीवी पण्डः । कौमारदारत्यागी दुर्भगः । मिष्टैका(२)शी वात-
गुल्मी । अभक्ष्यभक्षको गण्डमाली । ब्राह्मणीगामी निर्याजी । क्रूरकर्मा
घामनः । वस्त्रापहारी पतङ्गः । शय्यापहारी क्षपणकः । शतश्रुत्तप-
हारी कपाली । दीपापहारी कौशिकः । मित्रधुक् क्षयी । मातापित्रो-
राक्रोशकः (३)खञ्जक इति । गीतमोऽपि क्वचिद्विशेषमाह । अनृतवागु-
त्थलः मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् । जलोदरी दारत्यागी । कूटसाक्षी श्लोप-
दी उच्छ्रु(४)नजङ्गाचरणः । विवाहविघ्नकर्ता छिन्नौष्ठः । (५)अ-
घगूरणः छिन्नहस्तः । मातृमोऽन्धः । स्नुषागामी वातवृषणः ।
चतुष्पथे विष्णुमूत्रविसर्जनं मूत्रकृच्छ्री । कन्यादूषकः पण्डः । ईर्ष्यालु-
र्मशकः । पित्रा विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहारी अनपत्यः ।
रक्षापहारी अत्यन्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः । वेद-
विक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलप्लवः । अयाज्ययाजको वराहः ।
अनिमन्त्रितभोजी वायसः । मृ(६)ष्टैकभोजी घानरः । यतस्ततोऽश्नन्
मार्जारः । कक्षवनदहनात्खद्योतः । दारकाचार्यो मुखविगन्धिः । पर्यु-
पितभोजी कृमिः । अदत्तादायी बलीचर्दः । मत्सरी भ्रमरः । अग्न्युत्सादी
मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः श्वपाकः । गोहर्ता सर्पः । स्नेहापहारी क्षयी ।
आशापहारी अजीर्णा । शानापहारी मूकः । चण्डालीपुलकसीगमने
अजगरः । प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः । शूद्रीगमने दीर्घकीटः । सव-
र्णाभिगामी दरिद्रः । जलहारी मत्स्यः । क्षीरहारी बलाकः । वार्धु-
षिकोऽङ्गहीनः । अविक्रेयी गृध्रः । राजमाहिषीगामी नपुंसकः । राजा-
क्रोशको गर्दभः । गोगामी मण्डूकः । अनध्यायाध्ययने शृगालः ।
परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः । मत्स्यवधे गर्भवासी । इत्येतेऽनूर्ध्वगमना
इति । स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्वेव जातिषु स्त्रीत्वमनु-
भवन्ति । यथाह मनुः (१२।६९) — 'स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्या(७) दो-
षमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः' ॥ इति । एत-
च्च क्षयित्वादिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मुखीभूतब्रह्महाद्युद्वेगजनना-
र्थं न पुनः क्षयित्वादिलक्षणयुक्तानां द्वादशवार्षिकादिब्रतप्राप्त्यर्थं

(१) पृष्ठाकोटेन० प० ।

(२) प्रमत्तहरः प० ।

(३) पृष्टैकाशी प० ।

(४) गण्डकारः प० ।

(५) अग्न्युत्तजह २० ।

(६) मिष्टैकभोजी २० ।

(७) हत्या देवं प० ।

प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ९११

संसर्गनिवृत्त्यर्थं वा । तथा हि—पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तम् । (१) न च प्रायश्चित्तेन प्रारब्धफलपापापूर्वविनाशे किञ्चन प्रयोजनमस्ति । न हि कार्मुकनिर्मुक्तो बाणो लक्ष्यवेधे वेद्ध्युस्तद्व्यापारस्य वा (२) सत्तान्तरं पुनरपेक्षते । न च तदारब्धफलनाशार्थोऽपूर्वनाशोऽन्वेषणीयः । न हि निमित्तका (३) रणीभूतचक्रचीवरादिविनाशेन तदारब्धकरकादिविनाशः । न च नैसर्गिकं कौनख्यादिकं प्रत्यानेतुं शक्यते । किञ्च नरकतिर्यग्योन्यादिजन्यदुःखपरम्परामनु (४) भूतस्य हि कौनख्यादिको विकारश्चरमं फलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणापूर्वनाशो जन्यते मन्थनजनिताऽऽशुशुक्षणिवारणिक्षयः । तस्मान्न पापविनाशार्थं व्रतपरिचर्या नापि संव्यवहारार्थम् । न हि शिष्टाः कुनख्यादिभिः सह सम्बन्धं परिहरन्ति । प्राची (५) नक्षयात्पापनाशेन संव्य (६) वहार्यत्वस्यापि सिद्धेर्नार्थो व्रतचर्यया । यत्तु वसिष्ठनोक्तम्—‘कुनखी श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्’ इति, तत्क्षौमवत्यादिवन्नैमित्तिकमात्रं न पुनः पापक्षयार्थं संव्यवहार्यत्वसिद्ध्यर्थं वेति मन्तव्यम् ॥ २१६ ॥

(मिता०) किञ्च—

यथाकर्मैति । यथाकर्म स्वकृतदुष्कृतानतिक्रमेण तदनु रूपं नरकादिफलं तिर्यक्त्वं च प्राप्य कालक्रमेण क्षीणे कर्मणि दुष्टलक्षणादरिद्राश्च पुरुषेषु निकृष्टा जायन्ते ॥ २१७ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ॥

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

(वी० मि०) निष्कल्मषीभूताः भोगविद्याधनधान्योपेता महति कुले प्राक्तनपुण्यवशेन जायन्ते ॥ २१८ ॥

मिता०) किञ्च—

तत इति । ततो दुर्लक्षणमनुष्यजन्मानन्तरं निष्कल्मषीभूता नरकाद्युपभोगद्वारेण क्षीणपापाः प्राग्भवीयसुकृतशेषेण महाकुले भोगसम्पन्नाः विद्याधनधान्यसम्पन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

(१) नच प्रारब्धल० । (२) सत्ता पुनरपेक्षते ल० । (३) कारणभूत ल० ग० ।

(४) मनुभूय तस्य ल० । (५) प्राचीनयोक्त क० ल० ।

(६) संव्यवहारार्थत्वस्यापि ल० ।

विहितस्याऽननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ॥

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥

तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ॥

एवमस्याऽन्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

(धी० मि०) अथ प्रायश्चित्तस्य निमित्तं पापं फलं च, तन्नाश-
रूपमाह—

विहितस्य नित्यनैमित्तिकस्य कर्मणोऽननुष्ठानादकरणात् निन्दि-
तस्य परदारोपगमहिंसादेः सेवनात् करणात् इन्द्रियाणामनिग्रहा-
द्वीतनृत्यादिष्वनिग्रहादत्यासक्तीकरणाच्च नरः पतनं नरकपात-
जनकं पापमृच्छति प्राप्नोति । तस्मात्पापान्निमित्तभूतात्तेन नरेण
विशुद्ध्ये पापनाशार्थितया प्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकादि इह धर्मार्जन-
योग्यदेशे आर्यावर्तादौ कर्तव्यम् । एवं प्रायश्चित्ते कृते सति अस्य
नरस्य अन्तरात्मा क्षेत्रज्ञः प्रसीदति निष्पापो भवति, लोकश्च
तेन सह व्यवहर्तुं प्रसीदति विचिकित्साराहितो भवति । अथ—

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।

इतीन्द्रियानिग्रहस्याऽपि निषिद्धत्वात्पृथगभिधानमसङ्गतमिति
चेत्, मैवं स्नातकधर्ममध्ये तस्य व्रतत्वेनाऽभिधानमितीन्द्रियप्रस-
क्तिविरहसङ्गत्वं एव तत्र विधेयो, न तु तेन चाक्येनेन्द्रियप्रसक्तिर्नि-
षिध्यत इति तात्पर्यात् । न च व्रतस्याप्यनित्यत्वं येन विहिताननु-
ष्ठानमध्येऽन्तर्भावः स्यादिति दिक् । केचित्तु इन्द्रियाणामनिग्रहा-
त्तत्त्वज्ञानानुदयादिति पापजनने सहकारिणोऽभिधानमिति घदन्ति ।
चकाराभ्यां परशास्त्रो(१)काचरणव्युत्कमानुष्ठानयोः सङ्ग्रहः ।

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया वा यथाक्रिया ॥

इति कात्यायनवचनात् । अन्त्याभ्यां नरकाभावकर्मविपाकाभाषयोः
समुच्चयः । एवकारेणाऽवश्यकर्तव्यत्वमुक्तम्, तेन काम्यत्वशङ्का
परास्ता ॥ २१९-२२० ॥

(मिता०) एवं प्रायश्चित्तेषु प्ररोचनार्थं कर्मविपाकमभिधाया-
ऽधुना तेष्वेवाऽधिकारिणं निरूपयितुमाह—

विहितस्येति । विहितमिति यदावश्यकं सन्ध्योपासनाऽग्निहोत्रा-
दिकं नित्यमशुचिस्पर्शादौ नैमित्तिकत्वेन चोदितं स्नानादिकं च तदु-
भयमुच्यते तस्याकरणात्, निन्दितस्य निषिद्धस्य सुरापानादेः कर-
णात्, इन्द्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृच्छति प्राप्नोति । प्रत्यवायी
भवतीति यावत् । ननु 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः'
इतीन्द्रियप्रसक्तेरपि निषिद्धत्वाग्निन्दितग्रहणेनैव गतार्थत्वात्किमर्थ-
मनिहाञ्चेन्द्रियाणामिति पृथगुपादनम् । अत्रोच्यते—इन्द्रियप्रसक्ति-
निषेधस्य नैकान्ततः प्रतिषेधरूपता स्नातकव्रतमध्येऽस्य पाठात्,
तत्र च 'व्रतानीमानि धारयेत्' इति व्रतशब्दाधिकारान्नञ्श्रवणाच्चे-
न्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः सङ्कल्पो विधीयते । स च (१) भावरूप इति
पृथगुपादानम् । ननु विहिताकरणात् प्रत्यवैतीति कुतोऽध्यवसितम् ।
न तावदग्निहोत्रादिचोदना पुरुषप्रवर्तनात्मिकाऽननुष्ठानयस्य प्रत्यवाय-
हेतुतामाक्षिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावनतिमात्रपर्यवसा-
यिनी हि सा तावन्मात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य प्रत्यवायहेतु-
त्वमपि वक्ति, क्षीणशक्तित्वादनुपपत्तेः । किञ्च—(२) यद्यनुपपत्त्युपश-
मेति प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमर्थान्तरं कल्प्यते तर्हि निषिध्यमानक्रियाज-
न्यप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव तद्वर्जनस्य पुरुषार्थत्वसिद्धावपि फला-
न्तरं कल्प्येत । न चैतत्कस्यचिदपि संमतम् । ननु यथा निषिद्धेष्व-
र्थवादावगंतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वप्यर्थ-
वादावगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्न स्यात् । मैवम् ।
न हि सर्वत्राग्निहोत्रादिषु तादृग्विधा अर्थवादाः सन्ति । न च
'विहितस्याऽननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति' इतीयं स्मृतिरेव वाक्यशेष-
स्थानीयेति चतुरस्रम् । न हि वाक्यान्तरप्रमिते कार्ये वाक्यान्तरे-
णाऽर्थवादः सम्भवति । भवतु वा कथञ्चिदेकवाक्यतयाऽर्थवादस्तथा-
पि ना(३)भावरूपं विहिताकरणे कार्यान्तरं जनयितुं क्षमते । ननु
'ज्वरे चैवाऽतिसारे च लङ्घनं परमौषधम्' इत्यायुर्वेदवचनान्ज्ञो जना-
भावरूपं लङ्घनं ज्वरशान्तिं जनयतीति यथाऽवगम्यते तथाऽत्रापि
भवतु । मैवम्—यतो नात्रापि लङ्घनाज्ज्वरशान्तिः किं तर्हि ज्वरनाशप्रति-
बन्धकभोजनभावे सति जठरानलपरिपा(४)कजनिताद्धातुसाम्यादिति

(१) स चोभय ख० । (२) यद्यप्यनुप ख० ।

(३) नाभावरूपविहिताकरणं ख० । (४) परिपाकजननाद्धातु ख० ।

मन्तव्यम् । तस्मात् 'विहितस्याननुष्ठानाग्रः पतनमृच्छति' इति कथ-
मस्याः स्मृतेर्गतिरिति वाच्यम् । उच्यते—अग्निहोत्रादिविषयाधिका-
रासिद्धिरूपभूतप्रत्यवायोभिप्रायेणेति न दोषः । ननु (१२।७१।)—'वा-
न्ताश्युल्कामुखः प्रेतो वि(१)प्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः । अमेध्यकुण-
पाशी तु क्षत्रियः कटपूतनः ॥ मैत्राक्ष(२)ज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भव-
ति पूयभुक् । चैलाशकस्तु भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः' ॥
इति । एतानि विहिताकरणप्रत्यवायपराणि मनुवचनानि कथं घट-
न्ते । उच्यते—यथा घान्तमश्नुत उल्कया घा दह्यमानमुखस्य दुःखं
तथाऽस्यापि विहितमकुर्वतः पुरुषस्य पुरुषार्थासिद्धेरित्यकरणनिन्दन-
मनुष्ठानप्ररोचनार्थमित्यविरोधः । यद्वा प्राग्भवीयानिपिद्धाचरणाक्षि-
तविहितानुष्ठानविरोधिरागालस्यादिजन्यवान्ताश्युल्कामुखप्रेतत्वादि-
रूपमिति न क्वाचिदभावस्य कारणतेति मन्तव्यम् । ननु पुंश्चली-
घानरखरदष्ट(द्वदष्ट)मिथ्यामिशस्तादौ विहिताकरणादिनिमित्तानाम-
न्यतमस्याप्यभावात्कथं प्रत्यवायिता, कथं च तदभावे प्रायश्चित्त-
विधानम् । उच्यते—अस्मादेव पापक्षयार्थप्रायश्चित्तविधानाजन्मा-
न्तराचरितनिपिद्धसेवाद्विजन्यपापापूर्वं समाक्षितमित्यमिश्रापादिकं
तन्निमित्तप्रायश्चित्तापनोद्यमनेनाऽनुष्ठितमिति कल्प्यते । पुरुषप्रयत्न-
नैरपेक्ष्येण कार्यरूपपापोत्पत्त्यनुपपत्तेः । न च पुंश्चल्यादिगतप्रय-
त्नेन पुरुषान्तरे पापोत्पत्तिः, कर्तृसमवायित्वनियमाद्धर्माधर्मयोः ।
तस्माद्युक्तैव प्रायश्चित्त(३)त्ते निमित्तत्रयपरिगणना । तथा च मनुः (११।
४४)—'अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसक्तश्चेन्द्रिया-
र्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः' ॥ इति । नरग्रहणं प्रतिलोमजातानामपि
प्रायश्चित्ताधिकारप्राप्त्यर्थम् । तेषामप्यहिंसादिसाधारणधर्मव्यति-
क्रमसम्भवात् । यस्मादेवं निपिद्धाचरणादिना प्रत्यवैति तस्मात्तेन
कृतनिपिद्धसेवादिना पुरुषेण प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिह लोके परत्र च
विशुद्ध्यर्थम् । प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे
रूढः । एवं प्रायश्चित्ते कृते अस्याऽन्तरात्मा शुद्धतया प्रसीदति
लोकश्च संव्यवहर्तुं प्रसीदति । एवं वदतैतदार्शितम्—नैमित्तिकोऽयं

(१) विप्रो भवति विध्युतः ग. ट. ।

(२) मित्रदेवताकत्वाभैषः पायुस्तदेवाक्षं कर्मैन्द्रियं तत्र ज्योतिर्यस्य ।

(३) मायाक्षितः निमित्तं ट. ।

(४) लोकश्चयं संव्यवह ८० ।

प्रायश्चित्ताधिकारः, तत्र चाऽर्थवादगतदुरितक्षयोऽपि जातेष्टिन्यायेन-
साध्यतया स्वीक्रियते । न च दुरितपरिजिहासुनाऽनुष्ठीयत इत्येता-
वता कामाधिका(१)राशङ्का कार्या । यस्मात् (मनुः ११।५३) — 'चरित-
व्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्ते-
ऽनिष्कृतैः न सः' ॥ इत्यकरणे दोषश्रवणे दोषश्रवणेनाऽऽवश्यकत्वावग-
मात् ॥ २१९-२२० ॥

(वी०मि०) अत एवाऽकरणेऽनिष्टमाह—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ॥

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥ १२१ ॥

भयानकान् नरकान् यान्ति ॥ २२१ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह—

प्रायश्चित्तमिति । पापेषु शास्त्रार्थव्यतिक्रमजनितेषु प्रसक्ताः
पुरुषाः अपश्चात्तापिनो मया दुष्कृतं कृतमित्येवमुद्वेगरहिताः प्रायः
श्चित्तमकुर्वाणाः दुः(२)सहान्नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ २२१ ॥

(वी०मि०) नरकानिति बहुवचनसूचितं नरकाणां बहुविधत्वं
प्रदर्शयन्नुक्तमे(३)वाऽर्थं विस्तरेणाह—

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशाल्मली ॥

रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २२२ ॥

सङ्घातं लोहितोदं च सविषं सम्प्रपातनम् ॥

महानरककाकोलं सजीवनमहापथम् ॥ २२३ ॥

अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ॥

असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकम् ॥ २२४ ॥

महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ॥

अन्विता यान्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ २२५ ॥

तामिस्रादीनेकविंशतिनरकानन्वर्थसंज्ञावतो महापातकजैस्तथा-
पदेन महापातकसमस्तैरुपपातकैश्च पापैर्बहुदुःखप्रदर्शकत्वेन घोरै-

रन्विता नराधमाः अकृतप्रायश्चिना यान्तीत्यर्थः । चकारैराद्य-
तथाशब्देन कचित्समुच्चयः कचिद्विकल्पो नरकाणामिति सूच्य-
ति, मार्कण्डेयपुराणाद्युक्तनरकान्तरान् समुद्दिनोति च । एवकाराभ्या-
मन्यावश्यकत्वं नरकाणां दर्शितम् ॥ २२२-२२५ ॥

(मिता०) नरकस्वरूपं विवृण्वन्नाह--

तामिन्नमित्यादि । तामिन्नप्रभृतींस्तपनपर्यन्तानेकविंशतिनरका-
नन्वर्धसंज्ञाद्योतितावान्तरभेदान् महापातकोपपातकजनितभयङ्करदु-
रितैरन्विता अनाचरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः प्राप्नुवन्ति ॥ २२२-२२५ ॥

(घा० मि०) पापक्षयः प्रायश्चित्तेन भवतीत्युक्तौ विशेषमाह--

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ॥

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२६ ॥

महापातकजन्यमेनः पापं यदज्ञानकृतं भवति तदेव द्वादशवा-
र्षिकादिप्रायश्चित्तैरपैति । कामतो यदेनः कृतं तत्र द्वादशवार्षिकादि-
प्रायश्चित्तैरिह लोके व्यवहार्यो जायते ।

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्वुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥

इति मनुवचनादित्यर्थः । न हि तत्प्रायश्चित्तमफलमिति, लोकव्यव-
हार्यत्वमेव तत्फलमिति भावः । अत्र ज्ञानत इति वक्तव्ये कामत इति
प्रवर्तकज्ञानकामनयोः समनियमाभिप्रायेणोक्तम् । तुशब्देन पापक्षय-
व्यवच्छेदः ।

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवध्रे निष्कृतिर्न विधीयते ॥

इति मनुवचनात् । इदं त्ववधेयं-प्राणान्तिकप्रायश्चित्तेन काम-
कृतेऽपि महापातके पापं नश्यत्येव फलान्तरस्याऽसम्भवात् । 'नाऽस्या-
ऽस्मिन्लोके प्रत्यापतिर्विघने, कल्मषं तु निहन्यते' इति आपस्तम्बवच-
नाच्च । 'इतः शुद्धिमवाप्नुया'दित्यग्रे ग्रन्थकृता वक्ष्यमाणत्वाच्च ।
एवं चाऽत्र प्रायश्चित्तपदं मरणान्तिकप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तपरम् । अत-
एव द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तं समभिधाय 'विशुद्धि'रित्यनेन तदेवोपका-
न्तं, 'निष्कृतिर्न विधीयते' इत्यनेन यत्पर्युदस्तं मनुना । महापातकव्य-
तिरिक्तपापे तु कामकृते प्रायश्चित्तं द्विगुणं पापनाशकमपि ।

विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत् ।
इत्यङ्गिरेवचनात् ।

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति ।

कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥

इति मनुवचनाच्च । मोहशब्दोऽबुद्धिपूर्वकव्यतिक्रमार्थः ।

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥

इति मिताक्षरावचनाच्चाऽयमर्थः स्फुटमवगम्यत इत्यास्तां विस्तरः ॥२२६॥

(मिता०) उपात्तदुरितनिरासार्थं प्रायश्चित्तमित्युक्तं, तत्र विशेषमाह-

प्रायश्चित्तैरिति । प्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणलक्षणैरज्ञानाद्यदेनः पापं

कृतं तदपैति गच्छति न कामतः कृतम् । किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधा-

यकवचनबलादिह लोके व्यवहार्यो जायते । अत्र च 'प्रायश्चित्तैरपै-

त्येनो यदज्ञानकृतमित्युपक्रमात्तत्प्रतियोगितया ज्ञानत इति वक्तव्ये

यत्कामत इत्युक्तं तत् ज्ञानकामयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा

हि 'विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्' । तथा अबुद्धिपूर्व-

क्रियायामर्थं प्रायश्चित्तम् । तथा 'म्लेच्छेनाधि(१)गतः शूद्रस्त्वज्ञा-

नात्तु कथञ्चन । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत ज्ञाना(२)त्तु द्विगुणं भवेत्' ॥

(३) इत्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानकामनयोस्तुल्यप्रायश्चित्तदर्शनात्तुल्यफलतैव ।

किञ्च स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्विषयज्ञानकामनाभ्यां नियता, तयोरन्यतः(४)रा-

पायेऽपि तस्या असम्भवादतः कामत इत्युक्तं ज्ञानम् । ज्ञानत इत्युक्ते-

ऽपि कामः प्राप्नोत्यविनाभावात् । न च चौरादिभिर्वेलात्प्रवर्त्यमानस्य

सत्यपि विषयज्ञाने कामानां भावाभावाविनाभाव इति वाच्यम् । यतोऽत्र

विद्यमा(५)नस्यापि ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावेनासत्समत्वम् । यत्तु

शुष्केऽपि पिपतिषोर्भ्रान्त्या कर्दमपतनं तत्रापि वास्तवज्ञानाभावा-

त्तद्विषयकामनायाश्चाऽभाव एव । एवमज्ञानाकामनयोरप्यव्यभि-

चार एव । ननु 'प्रायश्चित्तैरपैत्येन' इति न युक्तं, फलविनाश्यत्वा-

त्कर्मणाम् । मैवम्—यथा पापोत्पत्तिः शास्त्रगम्या तथा तत्परिक्षयो-

ऽपीति नात्र प्रमाणान्तरं क्रमते । अत एव गौतमेन पूर्वोत्तरपक्ष-

(१) धिगता शूद्रा त्वज्ञानात्तु ख० ।

(२) ज्ञानात्तु द्विगुणं ग० ज्ञानं तु द्विगुणं ड० ।

(३) इत्याद्यपूर्ववचनैः ड० ।

(४) अन्यतराभावेऽपि ग० ।

(५) विद्यमानस्याप्रवृत्तिः ड० ।

भङ्ग्या अयमर्थो दर्शितः । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसन्ते । न कुर्यादित्याहुर्न हि कर्म क्षीयते इति । कुर्यादित्यपरे । 'पुनः स्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायान्तीति विश्रायते । यात्यस्तोमेनेष्ट्वा त(१)-रति सर्वं पाप्मानं तरति भ्रूणहत्यां योऽश्वमेधेन यजते' इति । पुनः सवनमायान्ति इति सवनसम्पाद्यज्योतिष्टोमादिद्विजातिकर्मणि योग्यो भवतीत्यर्थः । न चेदमर्थवादमात्रम्, अधिकारिविशेषणाकारक्षार्या रात्रिसत्रन्यायेनाऽर्धवादिकफलस्यैव कल्पनाया न्याय्यत्वात्, अतो युक्तं प्रायश्चित्तरूपेण इति । ननु कामकृते प्रायश्चित्ताभावात्कथं व्यवहार्यत्वं, तदभावश्च 'अनभिसन्धिकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तम्' इति वसिष्ठवचनात्, 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकाऽमतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' ॥ इति मनुवचनाच्चाऽवगम्यते । नैतत् । 'यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्लेश भृग्वग्निपतनादते' ॥ इति । तथा—'विहितं यदकामानां कामाच्छिगुणं भवेत्' इति च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वसिष्ठवचनं तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायो न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम्—'इयं विशुद्धिरुदिता' इत्यादि, तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्ट्वादशवार्पिकादिवतचर्याया एव । 'कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' इत्यनेन प्रतिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य । मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषाद्यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथं भवति । उच्यते—उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते तु सर्वत्र पापक्षयः । यत्र तु 'ब्रह्मह(२)सुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्य(३)द्भागस्तेन नास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च' इति गौतमोक्तमहापातकादौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धं, तस्मिन् पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती

(१) नद्वा मध्यमं चोदुपनयनत इति पाप्मानं ८० ।

(२) मद्रदा सुरापो गुरुतल्पगो मातृपितृ ८१ । (३) सम्बन्धावगम ४० ।

नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रेतरशक्त्यविनाशेऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः शक्तेर्विनाशो नाऽनुपपन्नस्तस्मात्पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् (११।४५—‘अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतितिनिदर्शनात्’ ॥ इति, तदपि कामकृते प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं, न पुनः पाप(१)क्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । (११।४६)—‘अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः’ ॥ इति मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु कल्मषक्षयो भवत्येव, फलान्तराभावात् । ‘ना(२)स्यास्मिंल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निहन्यते’ इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ २२६ ॥

(वी०मि०) महापातकजैरिति श्लोकोक्तानि महापातकतत्समोपातकान्याह षोडशश्लोकैः—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतरुपगः ॥

एवं महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ २२७ ॥

ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता साक्षात्प्राणवियोगफलकव्यापारकर्ता, मद्यं पैष्टीरूपं तत्पानकर्ता ।

द्वाद(३)शं तु सुरा मद्यं सर्वं मद्यसमं स्मृतम् ।

इति वचनात् । ‘सुरा वै मलमन्त्राना’मिति वचनाच्च ।

सुरा च पैष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समाः ॥

इति भविष्यपुराणाच्च ।

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

इति मनुवचनं तु प्रायश्चित्ततुल्यतामात्रप्रदर्शकम् । इदं च शूद्रस्य न महापातकं, ‘न पातव्यं द्विजातिभि’रिति विशिष्य मनुना निषेधात् । अत्र ब्राह्मणीगमनं सुरापानस्थाने शूद्रस्य पञ्चमं महापातकम् । आतिदेशिकमातृत्वेऽपि तस्या गुर्वङ्गनापदेन कर्मधारयसमासान्तरे वाऽभिधानमित्येकवाक्यतानुरोधेनाऽत्रापि विशेषपरतौचित्यात् । अन्यथा मातुः सपत्न्यां वक्ष्यमाणगुरुत्वातिदेशोऽसङ्गत एव स्यात् । तैः ब्रह्महादिभिः सह यः सम्यक् संवत्सरपर्यन्तं

सहासनादिपूर्वकं वसेत्, पते पञ्च महापातकिन इत्युच्यन्ते । पातक-
त्वं नरकपातहेतुत्वं, महत्त्वं च घर्मानधिकारिताप्रयोजकत्वम् ।

असम्भास्या असम्मोज्या अविवाह्या अपाठिनः ।

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥

इति ब्रह्महादिकमधिकृत्य मनुनाऽभिधनात् । चकारेण—

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतत्येष पतितेन न संशयः ॥

इति सद्यःपातहेतुसंसर्गसमुच्चयः । अत्र सहभोजनमेकपात्रभोजनम् ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ।

भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम् ॥

इति बृहद्विष्णुना एकपङ्क्तिभोजनस्य वर्षव्यापकस्यैव महापातक-
हेतुत्वाभिधानादिति दिक् । तथाशब्देन प्रकारवाचिना अनुग्राहका-
नुमन्तप्रयोजकनिमित्तानां मन्वन्तरविशेषाणां महापातकित्वं दर्शि-
तम् । अनुग्राहके भयनिवारणादिना साहाय्यकारी, तस्य च महापा-
तकित्वं स्पष्टमाह मनुः—

बहुनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।

यद्येको घातकस्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥

अनुमन्ताऽनुप्रवृत्तस्य राज्ञाद्यनुमतिमन्तरा हननादिसम्पादकः ।
प्रयोजकश्च हननाद्यर्थमप्रवृत्तस्याऽऽशाभ्यर्थनोपदेशाऽन्यतमकर्ता ।
एतयोर्महापातकित्वमाह विष्णुः—

रागाद्वैपातप्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा ।

ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥

निमित्ती चाऽऽक्रोशनताडनादिनिमित्तेन मन्यूत्पादकः । तस्य
च महापातकित्वमाह पट्टिशन्मतम्—

आक्रोशितस्ताडितो वा धनैर्वा परिपीडितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

एवकारः—अदण्ड्यदण्डनं, युधि पलायनं क्षत्रियस्य महापातकं,
मानतुलानृतत्वे वैश्यस्य, मांसविक्रयो ब्राह्मणीगमनं कपिलादुग्धपानं
शूद्रस्येति (व्यवनो) कानां (१) महापातकत्वव्यवच्छेदार्थः । तत्र महा-
पातकपदस्य तत्समर्थकत्वात् । 'स्तेनो हिरण्यस्य, सुरां पिवंश्च, गुरो-

स्तल्पमावसन्, ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरंस्तै-
रिहे'ति छन्दोग्यश्रुतौ न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदस्याऽर्थतो बोधनात् ।
न चैवं श्रुत्यनुरोधेन सपत्नीमातृगमनमपि महापातकं स्यात्तदनुरोधेन
गुर्वङ्गनापदे षष्ठीसमासस्यौचित्यादिति वाच्यं, श्रुतौ सङ्कोचमपेक्ष्य
स्मृतौ लक्षणाया जघन्यत्वात् सपत्नीमातरि गुरुतल्पातिदेशतः श्रुते-
र्विशेषपर(१)ताग्रहाच्चेत्यास्तां विस्तरः ॥ २२७ ॥

(मिता०) निषिद्धाचरणादिकं प्रायश्चित्ते निमित्तमित्युक्तं तत्प्रप-
ञ्चयितुमाह—

ब्रह्महेति । हन्तिरयं प्राणवियोग(२)करे व्यापारे रूढः । यद्या-
पारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति
सः । ब्रह्माणं हतवानिति ब्रह्महा । मद्यपो निषिद्धसुरायाः पाता ।
स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता । 'ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकम्'
इत्यापस्तम्बस्मरणात् । गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी । तल्पशब्देन शयन-
वाचिना साहचर्याद्भार्या लक्ष्यते । एते ब्रह्महादयो महापातकिनः ।
पातयन्तीति पातकानि ब्रह्महत्यादानि । महच्छब्देन तेषां गुरुत्वं
ख्याप्यते तद्योगिनो महापातकिन इति । लाघवार्थं संज्ञाकरणम् ।
यश्च तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सह संवसति 'एभिस्तु संवसेद्यो वै व-
त्सरं सोऽपि तत्समः' इति वक्ष्यमाणन्यायेन सोऽपि महापातकी ।
तथाशब्दः प्रकारवचनोऽनुग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसङ्ग्रहार्थः । अनु-
ग्राहकश्च यः पलायमानममित्रं उपरुन्धन् परेभ्यश्च हन्तारं परिरक्षन्
हन्तुर्द्रुढिमानमुपजनयन्नुपकरोति स उच्यते । अत एव मनुनाऽनुग्राह-
कस्य हिंसाफलसम्बन्धो दर्शितः—'बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्र-
धारिणाम् । यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः' ॥ इति ।
तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन फलसम्बन्ध उक्तः—'प्रयोजयिताऽनु-
मन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो यो भूय आरभते
तस्मिन् फलविशेषः' इति । तत्राऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः ।
स च त्रिप्रकारः—आज्ञापयिताभ्यर्थयमान उपदेष्टेति । तत्राऽज्ञापयिता
नाम स्वयमुच्चः सज्जीवं भृत्यादिकं यः प्रेरयति मदीयममित्रं जहीति
स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः सन् प्रार्थनादिना म-

च्छब्दं व्यापादयेत्यु(१) च प्रवर्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थ-
 सिद्ध्यर्थमेव प्रयोजकत्वम् । उपदेष्टा पुनस्त्वं शब्दमित्थं व्यापादयेति
 मर्मोद्घाटनानुपदेशपुरःसरं प्रेरयन् कथ्यते । तत्र च प्रयोज्यगतमेव
 फलमिति तेषां भेदः । अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः । स द्विप्रकारः—
 कश्चित्स्वार्थसिद्ध्यर्थमनुजानाति कश्चित्परार्थमिति । नन्वनुमननस्य
 कथं हिंसाहेतुत्वं, न तावत्प्राणवियोगोत्पादनेन, तस्य साक्षात्
 कर्तव्यापारजन्यत्वात् । नापि प्रयोजकस्येव, साक्षात्कर्तृप्रवृत्त्युत्पादन-
 द्वारेण प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वात् । न च साधु त्वयाऽध्यवसितमिति प्रवृत्त-
 मेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम् । ता(२)दशस्याऽनुमननस्य हिंसां प्र-
 त्यहेतुत्वाद्यर्थत्वाच्च । उच्यते—यत्र हि राजादिपारतन्त्र्यात्स्वयं मन-
 सा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविच्छेदभयादागामिदण्डभयाद्वा शिथिलप्रयत्नो
 राजानुमतिमपेक्षते तत्रानुमतिर्हन्तुः प्रवृत्तिमुपोद्बलयन्ती हिंसा
 फलं प्रति हेतुतां प्रतिपद्यते । त(३)था योऽपि मर्त्सनताडनधनापहारा-
 दिना परान् कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्युत्पादनद्वारेण हिंसा-
 हेतुर्भवत्येव । अत एव विष्णुनोक्तम्—‘आकुष्टस्ताडितो चापि धनैर्वा
 विप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्’ ॥ इति ।
 तथा—‘क्षातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणां-
 स्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्’ ॥ इति । न च कृतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचि-
 न्मन्युत्पत्त्यदर्शनादकारणतेति शङ्कनीयम् । पुरुषस्वभाववैचित्र्यात् ।
 ये अल्पतरेणापि निमित्तेन जातमन्यवो भवन्ति तेष्वव्यभिचार इति
 नाकारणता । एतेषां चानुग्राहकप्रयोजकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधाना-
 पेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फ(४)लगुरुलाघवात् प्राय-
 श्चित्तगुरुलाघवं बोद्धव्यम् । ‘यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः’
 इति वचनात् । तथा ह्यनुग्राहकस्य तावत्स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तत्वेन
 स्वतन्त्रकर्तृत्वे सत्यपि साक्षात्प्राणवियोगफलकखड्गप्रहारादिव्यापार-
 योगित्वाभावेन साक्षात्कर्तृवद्भयो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्व-
 मल्पप्रायश्चित्तत्वं च । (प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेन
 व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम्) । प्रयोजकानां मध्ये परार्थप्रवृत्तत्वे-
 नोपदेशदुरल्पफलत्वम् । ननु प्रयोजकहस्तस्थानीयत्वात्प्रयोज्यस्य न

(१) समर्थं प्रवर्तयति ५ ।

(२) तादृशमनुमनस्य ८ ।

(३) तथाप्येवम् ८ ।

(४) फलं गुरु ८ ।

‘फलसम्बन्धो युक्तः । यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्यापि सम्बन्धस्तर्हि स्थपतितडागखनितृप्रभृतीनामपि मूल्येन प्रवर्तमानानां स्वार्गादिफल-
प्राप्तिप्रसङ्गः । उच्यते—शास्त्रोक्तं फलं प्रयोक्तरीतिन्यायेनाऽधिकारि-
कर्तृगतफलजनका देव(१)कूपतडागनिर्माणादयः । न च स्थपति-
तडागखनित्रादयो देव(२)कूपतडागकरणादिष्वधिकारिणः । अस्वर्ग-
कामित्वात् । अत्र पुनः परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानानामप्यहिंसाया-
धिकारित्वाद्भवत्येव तद्व्यतिक्रमनिबन्धनो दोषः । अनुमन्तुस्तु
प्रयोजकादप्यल्पफलत्वं प्रयोजकव्यापाराद्वहिरङ्गत्वाल्लघुत्वाच्चाऽनुम-
ननस्य निमित्तकर्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन
व्यवहितत्वान्मरणानुसन्धानं विना प्रवृत्तत्वाच्चाऽनुमन्तुः सकाशा(३)-
दप्यल्पफलत्वम् । ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वं तर्हि माता-
पित्रोरपि हन्तृपुरुषोत्पादनद्वारेण हननकर्तृत्वप्रसङ्गः । उच्यते—न हि
पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वम् । कारणाकारणतयापि तथाभावित्वो-
पपत्तेः । यत्खलु स्वरूपातिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगि भवति
तद्वि कारणम् । यदि ‘रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्
अहान् गृह्णीया’दिति ‘रथन्तरसामतेव ऋतोरैन्द्रवायवाग्रता(४)यां का-
रणम् । न हि तत्र सोमयागः स्वरूपेण कारणं व्यभिचारात् । न च
पित्रोस्तादृग्विधकारणलक्षणयोगित्वमिति ना(५)तिप्रसङ्गः । अनेनै-
व न्यायेन धर्माभिसन्धिना निर्मितकूपवाप्यादौ प्रमादपतितब्राह्मणा-
दिमरणे खानयितुर्दोषाभावः । न हि कूपोऽनेन खानितः, अतोऽह-
मात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखनननिमित्तं व्यापादनं यथाक्रोशादौ ।
अतः कूपकर्तुरपि कारणकारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति माता-
पितृतुल्यतैव । तथा क्वचित्सत्यपि हिंसानिमित्तयोगित्वे परोपकारा-
र्थप्रवृत्तौ वचनाद्दोषाभावः । यथाह संवर्तः—‘बन्धेन गोश्चिकित्सार्थं
गूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिश्चेत्प्रायाश्चित्तं न विद्यते ॥ औषधं
स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणादिषु । दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन
लिप्यते ॥ दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । प्राणसन्त्राणसिञ्च्यर्थं
प्रायश्चित्तं न विद्यते’ ॥ इति । एतच्चादाननिदाननिपुणभिषग्विषयम् ।

(१) देवकुलतडाग क० ग० ।

(२) तडागकर्त्रादयो ख० ।

(४) ग्रता कारण ख० ।

(३) दप्यफलत्वम् ख० ।

(५) नास्ति प्रसङ्गः क० ।

इतरस्य तु 'भित्तुमिदयाचरन्दाप्यः' इत्यत्र दोषो दर्शितः । यत्र तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्वन्तोऽपि नाम गृहीत्योन्मादादिनाऽऽमानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः । 'अकारणं तु यः कश्चिद्विजः प्राणान् परित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत्' ॥ इति स्मरणात् । तथा यत्राप्याक्रोशकादिजनितम(१)मन्युरात्मानं सङ्गादिना प्रहृत्य मरणादव्यागाक्रोशनादिक(२)र्त्रा धनदानादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षमुखैः श्रावयति नात्राऽऽक्रोशकस्याऽपराध इति तत्रापि वचनात्तत्र दोषः । यथाह विष्णुः—'उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत्पुनः । तास्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृ(३)ते' ॥ इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषगुरुलघुभावपर्यालोचनया प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः ॥ २२७ ॥

गुरुणामध्याधिक्षेपो वेदनिन्दा मुहूद्रधः ॥

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८ ॥

निपिद्भक्षणं जैह्वयमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ॥

रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ ३२९ ॥

अश्वरत्नमनुष्पत्तीभृधेनुहरणं तथा ॥

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ २३० ॥

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ॥

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ॥

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥

आचार्यपत्नीं स्वसृतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥

छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ २३३ ॥

(वी०मि०) गुरुणाम् अधि आधिक्येनाऽऽधिक्षेपो निन्दा, अधीतस्य वेदस्य नाशनमालस्यादिना विस्मरणं, समत्वं प्रायश्चित्ते । अत एव 'छित्त्वा लिङ्गं वध' इत्यग्रे स्फुटीकरिष्यति । परन्तु कामकृतब्रह्मवध-

प्रायश्चित्तं कामकृते वेदनिन्दादौ मरणं च महापातकप्रायश्चित्तालघु-
पीडाकरोपायेनेति विशेषः । शिरःकपालधारणादिविशेषप्रतिपाद-
नाय सर्वेषां महापातकसमत्वेनाऽभिधानं कृतमिति मन्तव्यम् । शूल-
पाणिस्तु महापातकसमत्वातिदेशात्कर्मानधिकारमप्यत्राह । तदयुक्तं,
श्रुतस्य प्रायश्चित्तसाम्यस्यैव समपदार्थपरतौचित्यात् । एषां वक्ष्य-
माणवचनेन महापातकत्ववतां कर्मानधिकारिताप्रयोजकरूप-
महत्त्वसमत्वे महापातकत्वापत्तेश्च निषिद्धलशुनादेर्भक्षणं, जैह्वयं
कौटिल्यं गुरुविषयं, स्वस्योत्कर्षार्थं राजकुलादौ 'चतुर्वेदोऽह'मित्या-
द्यनुत्तं वचः, रजस्वलामुखस्य रत्यर्थमास्वादनम् । एतानि सुरा-
पानसमानि अश्वादीनां ब्राह्मणसम्बन्धिनां निक्षेपस्य सुवर्णस्य
व्यतिरिक्तस्य हरणं सुवर्णस्तेयसमम् । सख्युर्मित्रस्य भार्या, कुमारी
उत्तमजातीया ।

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

इति वचनस्वरसात् । स्वयोनिः सहोदरा, अन्त्यजा चाण्डाली,
सगोत्रा तुल्यगोत्रा, सुतस्त्री पुत्रेण विवाहं विनैव परिगृहीता स्त्री,
स्नुषायाः पृथगभिधानात् । आसु गमनं गुरुतल्पगमनसमम् । मातुश्चे-
त्यत्र स्वसारमित्यनुषज्यते । भगिनीं स्वसपत्नीमातुः पुत्रीम् । यद्वा
स्वयोनिपदं सपिण्डस्त्रीपरमितीदं यथाश्रुतमेव । गच्छन् रेतःसे-
कान्तं मैथुनं कुर्वन् गुरुतल्पगमः । तस्य सखिभार्यादिगामिनो लिङ्गं
छित्त्वा वधः प्रायश्चित्तम् । सखिभार्याद्यायाः प्रतिमित्रादिगमनं वध-
एव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । शेषं सुगमम् । अपिशब्देन प्रथमेन महा-
पातकिसमानां संसर्गे महापातकिसमत्वमभिप्रैति । द्वितीयेन तु
बलात्कारादिना व्यभिचारितायाः प्रायश्चित्ताभावं समुच्चिनोति ।

मासि मासि रजः स्त्रीणां दुष्कृतान्यपकर्षति ।

इत्यादिवचनात् । चकारैः पञ्चभिः पञ्चानां महापातकानां समेषु
पातकसङ्गां समुच्चिनोति ।

महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।

तानि पातकसंज्ञानि तदूनमुपपातकम् ॥

इति वचनात् । आद्यतथाशब्देनाऽनुपातकसंज्ञामेषामभिप्रैति ।
पितृव्यमातामहमातुल्यश्वशुरनृपपत्न्याभिगमनं गुरुदारसमं पितृस्व-
सृगमनं च श्रोत्रियत्विगुपाध्यायमित्रपत्न्याभिगमनं स्वसृसख्याः स-

गोत्राया उत्तमवर्णाया अन्यजायाः कुमार्या रजस्थलायाः प्रयजिताया निक्षिप्ताया गमनमित्येतान्यनुपपातकानी'ति विष्णुना महापातकसमत्वेनाऽभिहितेष्वेवोपपातकत्वाऽभिधानात् । द्वितीयतथापदेन शिशूक्तानां मातामहादीनां समुच्चयः ।

वामहस्तस्थिते धर्मे जलपानं सुरासमम् ।

इत्याद्यर्थानां स्मृत्यन्तरसिद्धानां समुच्चयश्च । आद्येन तु शब्देन महापातकत्वव्यवच्छेदाद्भेदगर्भसमत्वलाभः सर्वत्र भवति । 'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यपि पातकानी'ति बृहद्विष्णुनोक्तानामतिपातकभिरप्रत्वव्यवच्छेदबोधनेनाऽतिपातकोपपातकानामुद्देशश्च भवति । मातृपदं चाऽत्र सपत्नीमातृपरम् । द्वितीयेन तु शब्देन रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ गुरुतल्पगसमत्वव्यवच्छेदः ।

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च ।

सण्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

इति मनुना विशिष्याऽभिधानात् ।

शिष्यभार्या गुरोर्भार्या गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

इति समयचर्यादिना रेतःसेकं विना गमनेऽल्पप्रायश्चित्तोपदेशाच्चेति दिक् ॥ २२८-२३३ ॥

(मिता०) ब्रह्महत्यासमान्याह—

गुरुणामिति । गुरुणामाधिक्येनाऽधिक्येपः अनृताभिशंसनम् । 'गुरोरनृताभिशंसनमिति महापातकसमानि' इति गौतमस्मरणात् । एतच्च लोकाधिदितदोपाभिशंसनविषयम् । 'दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेषां समाख्याता स्यात्संव्यवहारे चैनं परिहरेत्' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । सुहृन्मित्रं तस्याब्राह्मणस्यापि वधः । अर्धातस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोदेनाऽऽलस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् । एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि । यत्पुनः 'स्वाध्यायाग्निसुतत्यागः' इत्यर्धातत्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनं तत्कथञ्चित्कुटुम्बभरणाकुलतया सच्छास्त्रवणव्यग्रतया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

(मिता०) सुरापानसमान्याह—

निपिद्धेति । निपिद्धं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वं भक्षणम् । अतएव मनुः (५।१९)—'छत्राकं विह्वराहं च लशुनं ग्रामकुम्भकुटम् ।

यलाण्डं गृज्जनं चैव मत्था जग्ध्वा पतेन्नरः' ॥ इति । अमतिपूर्वे तु प्रा-
यश्चित्तान्तरम् (५३०)—'अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं
चरेत् । यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः' । इति तेनैवोक्तत्वात् ।
जैह्वयं कौटिल्यम्, अन्यामिसन्धानेनान्यवादित्वमन्यकर्तृत्वं च । अत्र
च जैह्वयमिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वा-
न्निमित्तस्यापि गुरुविष(१)यं जैह्वयमिति गौरवमवगम्यते । अस्ति च
नैमित्तिकपर्यालोचनया निमित्तस्य विशेषावगतिः । यथा यस्योभा-
वग्री अनुगतौ स्यातां दुष्टौ भवेतामभिनिम्लोचेतां वा पुनराधेयं तत्र
प्रायश्चित्तिरित्यत्रोभावित्यस्य निमित्तविशेष(२)णत्वेन हविर्भय-
त्वादविवक्षितत्वेऽप्यग्निद्वयनिष्पादकपुरनराधेयरूपनैमित्तिकविधिब-
लादग्निद्वयानुगतिरेव निमित्तमिति कल्प्यते, तथात्रापीति युक्तं
निमित्तगौरवकल्पनम् । तथा समुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावचतुर्वेद
एव चतुर्वेदोऽहमित्यनृतभाषणम् । रजस्वलाया (कामवशेन)
वक्रासवसेवनमेतानि सुरापानसमानि ॥ २२९ ॥

(मिता०) सुवर्णस्तेयसमान्याह—

अश्वरत्नमिति । अश्वादीनां ब्राह्मणसम्बन्धनां निक्षेपस्य च सु-
वर्णव्यतिरिक्तस्यापचरणमेतत्सर्वं सुवर्णस्तेयसमं वेदितव्यम् ॥ २३० ॥

(मिता०) गुरुतल्पसमान्याह—

सखीति । सखा मित्रं तस्य भार्या, कुमार्य उत्तमजातीयाः क-
न्यकास्तासु । 'सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे
तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा' ॥ इति तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपाद-
नात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्वयोनिर्मगिनी । अन्यजा चाण्डाली ।
सगोत्रा समानगोत्रा । सुतस्त्री स्नुषा । एतासां गमनं प्रत्येकं गुरुत-
ल्पसमम् । एतच्च रेतःसेकादूर्ध्वं वेदितव्यम् । अर्वाङ्निवृत्तौ तु
न गुरुतल्पसमत्वं किन्त्वल्पमेव प्रायश्चित्तम् । (११।५८)—'रेतःसेकः
स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुत-
ल्पसमं विदुः' ॥ इति मानवे रेतःसेक इति विशेषणोपादानात् । सगो-
त्राग्रहणेनैव सिद्धे पुनः सुतस्त्रीग्रहणं प्रायश्चित्तगौरवप्रतिपादना-
र्थम् । अत्र च ब्रह्महत्यादिसमत्ववचनं गुर्वधिक्षेपादेस्तत्तन्निमित्तप्राय-
श्चित्तोपदेशार्थम् । ननु वेदनिन्दादौ दोषस्य लघुत्वाद्गुरुतरं ब्रह्मह-

स्यादिप्रायश्चित्तं न युज्यते । मैवम् । गुरुप्रायश्चित्तोपदेशवलादेव दोष-
(१) गुरुत्वावगतेः । न च ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशार्थमेवं वचनं
न भवति । किन्तु दोषगौरवमात्रप्रतिपादनपरमित्याशङ्कनीयम् ।
यतस्तावन्मात्रप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्महत्यासममिदं गुरुतत्त्वसममि-
त्यादिभेदेन समत्वाभिधानं नोपपद्यते । तच्च प्रायश्चित्तं समशब्दे-
नोपदिश्यमानं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेभ्यः किञ्चिन्न्यूनमेवोपदिश्यते ।
'लोके राजसमो मन्त्री'त्यादिवाक्येषु समशब्दस्य किञ्चिद्भिन्ने प्रयो-
गदर्शनात्, महतः पातकस्येतरस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वात् । एवं
च सति याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमत्वेनोक्तानामपि ब्रह्मोज्झत्ववेद-
निन्दानुहृद्धधानां मनुना यत्सुरापानसाम्यम् । (११५६)—'ब्रह्मो-
ज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्धयः । ग(२)हिंताभ्राज्ययोजगिभ्यः
सुरापानसमानि पट्' ॥ इत्युक्तं नत्प्रायश्चिनविकल्पार्थम् । एवमन्ये-
ष्वपि वचनेषु विरोधः परिहर्तव्यः । यत्तु वसिष्ठेन—'गुरोरलीकनि-
र्वन्द्ये हृच्छृङ्गादशरात्रकं चरित्वा सचैलः स्नातो गुरुप्रसादात् पूर्णो
भवति' इति लघुप्रायश्चित्तमुक्तं, तदमतिपूर्वं सकृदनुष्ठाने च वेदि-
तव्यम् ॥ २३१ ॥

(मिता०) गुरुतत्त्वानिदेशमाह—

पितुरिति । पितृष्वस्रादयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतत्त्वगत-
स्य लिङ्गं लिङ्गं राक्षो वधः कर्तव्यो दण्डो(३)र्थः, प्रायश्चित्तं च
तदेव । चशब्दाद्वाणीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । यथाह नारदः—'माता
मातृष्वसा श्वश्रूमांतुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसल्लिशिष्यस्त्री भ-
गिनी तत्सखी स्नुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राक्षी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां
गच्छन्गुरुतत्त्वग उच्यते । शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो वि-
धीयते' ॥ इति । राक्षी राज्यस्य कर्तुर्भार्या, न क्षत्रियस्यैव । तदमने
प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृव्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना
पोषयित्री । साध्वी धर्मचारिणी । वर्णोत्तमा ब्राह्मणी । अत्र मातृग्रह-
णं दृष्टान्तार्थम् । अयं च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यति-
रिक्तस्य । 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्' इति तस्य
वधानिषेधात् वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च विषयं गुरुत-

रूपप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । अत्र स्तुषाभगिन्योः पूर्वश्लो-
केन गुरुतरूपसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । यदा
पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान् वशीकृत्योपभुञ्जन्ते
तदा तासामपि पुरुषवद्वध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि गुर्व-
धिक्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकातिदेशविषयाणि सद्यः—
पतनहेतुत्वात्पातकान्युच्यन्ते । यथाह यमः—‘मातृष्वसा मातृसखी
दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी स्वसा श्वश्रूगत्वा सद्यः पतेन्नरः॥
इति । गौतमेन पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तम् । मातृपितृयोनिसम्ब-
न्धागस्तेन नास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः
पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति । तेषां च महापातकोपपातकमध्य-
पाठान्महापातकान्यूनत्वमुपपातकाच्च गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम्—
‘महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि
तन्यूनमुपपातकम्’ ॥ इति । तथा चाऽङ्गिराः—‘पातकेषु सहस्रं स्या-
न्महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यान्नरकं व(१)र्षसंख्य-
या’ ॥ इति ॥ २३२-२३३ ॥

गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानां चाऽनपक्रिया ॥

अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ॥

पारदार्यं पारिविचर्यं वादूर्ध्वं लवणक्रिया ॥ २३५ ॥

स्त्रीशूद्रविदूक्षत्रवधो निन्दितार्थो(२)पजीवनम् ॥

नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ॥

पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७ ॥

कन्यासन्दूषणं चैव परिविन्दकयाजनम् ॥

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥

आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥

स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥ २३९ ॥

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ॥

हिंस्रगन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥

शूद्रपैष्यं हीनसरुपं हीनयोनिनिषेवणम् ॥

तथैवाऽनाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥

असच्छास्त्राऽधिगमनमाकरेण्वधिकारिता ॥

भार्यावि(१)क्रयणं चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

(धी०मि०) गोवधो गोमारणं, व्रात्यता कालेऽनुपनीतत्वं, स्तेयं धान्यादिवक्ष्यमाणत्रयाश्वादिसुवर्णसमब्राह्मणसुवर्णातिरिक्तद्रव्यचौर्यम्, क्रणानां गृहीतानामनर्पाक्रयाऽपरिशोधनं, देवर्षिपित्रर्णानां यज्ञाऽध्यापनप्रजोत्पादनैरनपाकरणम्, अनाहिताग्निता सत्यधिकारेऽग्न्याधानाभावः, केचित्तु अन्येनासंस्कृताग्निनैवाऽग्निहोत्रकारितेत्यर्थमाहुः, अपण्यस्याऽविक्रयस्य विक्रयः, परिवेदनं सहोदरस्य ज्येष्ठस्याऽकृतदारस्याऽपरिगृहीताग्नेर्वा सतो दाराग्न्योर्यथाक्रमं संयोगः, भृताहृत्ताऽध्यापनवेतनादध्ययनस्य आदानं सम्ग्रन्धः, भृतकस्य गृहीतवेतनस्य सतोऽध्यापनं, पारदार्यं गुरुदारतत्समव्यतिरिक्तपरस्त्रीसंयोगः, पारिवित्त्यं कनिष्ठे सहोदरे कृतविवाहे कृताऽग्निहोत्रे वाऽकृतविवाहित्वमकृताग्निहोत्रत्वं वा, वार्धुष्यं निषिद्धवृद्धगुपजीवनं, लवणस्य क्रिया उत्पादनं, वैखानसव्यतिरिक्तानां स्त्रिया आत्रेयीभिन्नब्राह्मण्या वधः, शूद्रवधः, अदीक्षितवैश्यवधः, अदीक्षितक्षत्रियवधः, निन्दितस्याऽर्धस्य नीलयादेरुपजीवनं कृषिवाणिज्यादिकरणं, नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्यभिनिवेशः, व्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य मैथुनादिना लांघः, सुतानां पुत्राणां कन्यानां च विक्रयः, धान्यस्य व्रीक्षादेः, कुप्यस्य त्रपुकांस्यादेः, पशोर्गवादेर्वा स्तेयम्, अयाज्यानां याजयितुमयोग्यानां शूद्रपतितादीनां याजनं पौरोहित्यात्विज्यादिकरणं, पित्रादेरन्यतरस्याऽपतितस्य त्यागो निर्वासनं, तडागस्य बृहज्जलाशयस्य आरामस्योपवनस्य वा विक्रयः, कन्यायाः कुमार्याः सन्तुपणमङ्गल्यादिना योनिविदारणं, परिविन्दकस्य परिवेदनकर्तुर्याजनं, तस्यैव वरस्य कन्याप्रदानं, कौटिल्यं गुरोरन्यत्र, व्रतस्य काम्यस्य

ताम्बूलभक्षणवर्जनादेर्लोपनमनिर्वाहनम्, आत्मनो भोजनार्थं
पाकक्रियारम्भः, मद्यपायाः स्त्रिया जायाया अपि निषेवणं, सुतस्य
सुतायाश्च त्यागः संस्क(१)रणोपेक्षा, बान्धवस्य पितृव्यादेरविम(२)
क्तत्वादिनाऽवश्यभरणीयस्य त्यागो भरणौदास्यं, लौकिकपाका-
दिसम्पा(३)दकेन्धनार्थं सजीवद्रुमच्छेदः, स्त्रिया भार्यया व्यभिचा-
रादिव नियोजितया हिंसया प्राणिवधस्थानाध्यक्षत्वादिना औषधेन
रोगनाशनार्थकेन वशीकरणार्थकेन वा विक्रीतेन जीवनं, हिंसस्ये-
क्षुतिलादिपीडाकरस्य यन्त्रस्य विधानं प्रवर्तनं, व्यसनानि पानमृग-
याक्षादीन्यष्टादश, आत्मविक्रयो द्रव्यं गृहीत्वा परदास्यकरणं, शूद्र-
स्य प्रैष्यं सेवाकारित्वं, हीनैश्चाण्डालादिभिः सख्यं, हीनयोनिर्वेश्या
तन्निषेवणं तन्मैथुनं, यथाविध्यपरिणीतशूद्रागमनं च, त्रैवर्णिकस्य
अनाश्रमे निन्दिताश्रमे अवधूतादिपरिगृहीते वा वासः परिग्रहः,
केचित्तु आश्रमचतुष्टयव्यतिरेकेऽप्यवस्थानमिति व्याचक्षते । परा-
श्रमे चिरकालं लोलुपतया सेवितेन परिपुष्टता, असच्छास्त्रस्य बौद्धा-
दिग्रन्थस्याऽधिगमनमध्ययनम्, आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेष्वधि-
कारिता राजाज्ञयाऽधिष्ठातृत्वं, भार्यायाः परिणी(४)तायाः शूद्रस्या-
ऽपरिणीताया अपि परिगृहीतायाः स्त्रिया विक्रयो द्रव्यं गृहीत्वाऽन्य-
स्वत्वापादनम् । एषामेकैकं न तु मिलितमुपपातकमित्युच्यते । च-
कारतथाशब्दैर्बहुभिर्बहूनां मन्वाद्युक्तानां लशुनभक्षणादि-आचारादी-
नां सङ्ग्रहः । एवकारैः पञ्चभिर्जातिभ्रंशकरसङ्करीकरणपात्रीकरणम-
लिनीकरणप्रकीर्णकानामुपपातकत्वव्यवच्छेदबोधनात्तेषामप्यर्थत उ-
द्देशमभिप्रेति । तानि च पापानि स्फुटयति मनुः—

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या घ्रातिरग्रेयमद्ययोः ।

जैह्वयं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

सङ्करीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

कृमिकीटव्योर्हत्या मद्यानुगतभोजनम् ।

फलैवःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥

(१) संस्कारायकरणम्—इति ख० पु० पाठः । (२) रतिरिक्तत्वं—इति ख० पु० पाठः ।

(३) सम्पादनार्थं सं—इति ख० पु० पाठः ।

(४) अविगीतायाः शूद्रस्याऽपरिणीतायाः स्त्रियाः—इति ख० पु० पाठः ।

परदास्यकरणम् । शुद्रसेवनं क्षिनेषु मंत्रीकरणम् । अनृत्सवर्णदार-
स्य केवलक्षीनवर्णदारोपयमनं साधारणस्त्रीसम्भोगश्च । अनाश्रम-
घासः अगृहीताश्रमिणं सत्यधिकारे । पराश्रपरिपुष्टता परपाकगति-
त्वम् । असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थस्याऽधिगमः । सर्वाकरेषु सुय-
र्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाक्षयाधिकारित्वम् । भार्याया विक्रयः । चश-
ब्दान्मन्वाद्युक्ताभिचारामतिपूर्वलग्नादिमक्षणादेर्ग्रहणम् । एषां गो-
घधादीनां प्रत्येकमुपपातकसंज्ञा वेदितव्या । मनुना पुनरन्यान्यपि
निमित्तानि जातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापाश्रीकरणमलिनीकरणसंज्ञानि
परिगणितानि । (मनुः ११।६७-७०)—‘ब्राह्मणस्य रजःकृत्या घ्राति-
रग्रेयमद्ययोः । जल्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ खरा-
श्चोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा । सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनादिमहिषस्य
च ॥ निन्दितेभ्यो धनादानं घाणित्यं शूद्रसेवनम् । अपाश्रीकरणं ज्ञेय-
मसत्यस्य च भाषणम् ॥ कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैषःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्’ ॥ इति । अतोऽन्यन्निमि-
त्तजातं प्रकीर्णकं कथ्यते ॥ बृहद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चित्तनि-
मित्तान्युत्तरोत्तरं लघीयांसि पृथक्संज्ञाभेदभिन्नानि दर्शितानि ।
‘ब्रह्महत्यासुरापानं ब्राह्मणसुवर्णापहरणं गुरुदारगमनमिति महापा-
तकानि तत्संयोगश्च । मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यादिपा-
तकानि । यागस्थक्षत्रियवधो वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्या-
श्चा(१)सगोत्रायाश्चाधिक्षातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्म-
हत्यासमानि । कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मण-
स्य भूमिहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुलनृपपत्न्य-
भिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृमातृष्वसृगमनं श्रोत्रियवि-
गुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च । स्वसुः संख्याः सगोत्राया उत्तमव-
र्णाया रजस्वलाया शरणागताया प्रव्रजितायाः निक्षिप्तायाश्च गमन-
मित्येतान्यनुपातकानि । अनृत्सवचनं समुत्कर्षे राजगामि च पै(२)-

कट्टमं विधात्तुं कामजे गणे । दण्डस्य पातनं चैव वाक्यारुप्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे
विधात्तमेतत्किं सदा ॥ सतकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुपक्रियः । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विषाद्यस-
नमात्मवान् ॥ व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कट्टमुच्यते । व्यसन्यधो धृजति स्पर्शान्यप्रस-
नी मृतः ॥ इति ।

(१) आत्रिगोत्रायाः ज० ।

(२) पैशुन्यम् ज० ।

शुनम् । गुरोश्चालीकनिर्वन्धो वेदनिन्दा अधीतस्य त्यागोऽग्निपितृ-
मातृसुतदाराणां च अभोज्यान्नभक्षणं परस्वापहरणं परदारानुगम-
नमयाज्यानां च याजनं व्रात्यता भृतकाध्यापनं भृतकाध्ययनादानं
सर्वाकरेष्वधिकारो महायन्त्रप्रवर्तनं द्रुमगु(१)ल्मलतौषधीनां हिंसया
जीवनमभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिरात्मार्थक्रियारम्भः अनाहिता-
ग्निता देवर्षिपितृणामृण(२)स्यानपक्रिया असच्छास्त्राधिगमनं ना-
स्तिकता कुशीलता मद्यपस्त्रीनिषेवणमित्युपपातकानि । ब्राह्मणस्य
रुजःकरणमग्रेयमद्ययोर्घ्रातिर्जैहयं पशुषु पुंसि च मैथुनाचरणमित्ये-
तानि जातिभ्रंशकराणि । ग्राम्यारण्यपशूनां हिंसनं सङ्करीकरणम् ।
निन्दितेभ्यो घनादानं वाणिज्यं कुलीदजीवनम् असत्यभाषणं शूद्रसे-
वनमित्यपात्रीकरणानि । पक्षिणां जलजानां च घातनं कृमिकीटघा-
तनं मद्याजुगतभोजनमिति मलावहानि । यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम्
इति । कात्यायनेन तु महापातकसमानां विष्णुनाप्यु(३)पपातकत्वे-
नोक्तानां पातकसंज्ञा दर्शिता—‘महापापं चातिपापं तथा पातकमेव
च । प्रासङ्गिकं चोपपापमित्येवं पञ्चको गणः ॥’ इति ।
ननूपपातकादीनां कथं पातकत्वं पतनहेतुत्वाभावात् ।
यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तर्हि मातृपितृयोनिसम्बद्धाग-
इत्यादिपरिगणनमनर्थकम् । अथैवमुच्यते यद्यपि महापात-
कतत्समेष्विव सद्यःपातित्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यभ्यासापेक्षया पा-
तित्यहेतुत्वमविरुद्धम् । ‘निन्दितकर्माभ्यासादि’ति गौतमवचनादिति
मैवम् , अभ्यासस्यानिरूप्यमाणत्वात् द्विशतकृत्वो वेति तत्रावि-
शेषेऽङ्गीक्रियमाणे योऽपि द्विर्दिवा स्वपिति यः शतकृत्वा वा गोवधं
करोति तयोरविशेषेण पातित्यं स्यात् । अत्रोच्यते—यत्रार्थवादे
प्रत्यवायविशेषः श्रूयते प्रायश्चित्तबहुत्वं वा तस्मिन्निन्दितकर्मणि या-
वत्यभ्यस्यमाने महापातकतुल्यत्वं भवति तावानभ्यासः पाति-
त्यहेतुः । दिवास्वप्नादौ तु सहस्रकृत्वोऽप्यभ्यस्यमाने न महापातकतु-
ल्यत्वं भवतीति न तत्र पातित्यमतो युक्तमुपपातकादेरभ्यासापेक्षया
पतनहेतुत्वम् ॥ २३४—२४२ ॥

(वी० मि०) एवं प्रायश्चित्तनिमित्तान्यभिधाय नैमित्तिकानि प्रा-
यश्चित्तान्याह । तत्रादौ महापातकानामुद्देशात् यथोद्देशं प्रायश्चित्तेषु

यक्तयेषु ब्रह्मवधप्रायश्चित्तमभिधत्ते—

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ॥

ब्रह्महा द्वादशाऽऽदानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥२४३॥

ब्राह्मणस्य परित्राणाद्भवां द्वादशकस्य च ॥

तथाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४४ ॥

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५ ॥

आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं घातित एव वा ॥

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ २४६ ॥

लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ॥

मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्गथाक्रमम् ॥ २४७ ॥

सङ्ग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मृतकल्पः महारार्तो जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ २४८ ॥

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिकृत्वो वेद(१)संहिताम् ॥

शुद्ध्येत वा मिताशीत्वा(२)ऽप्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥२४९॥

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता ॥ २५० ॥

घातितस्य तदलाभे ब्राह्मणान्तरस्य शिरःसम्बन्धि कपालं पाणिना धारयमाणः, ध्वजवान् खट्वाङ्गरूपचिह्नस्य पाणिना घर्ता 'खट्वाङ्गकपालपाणि'रिति गीतमस्मरणात् । स च दण्डारोपितशिरःकपालात्मकः, भिक्षाशी ग्रामाद् ग्रामादाहृतस्य भक्ष्यस्याऽशनशीलः, कर्म वेदयन् भिक्षाचरणकाले 'ब्रह्महाऽस्मी'ति स्वकर्म ख्यापयन् ।

वेदमनो ह्यारि तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघातकः ।

इति पराशरस्मरणात् । अत्र संवर्तः—

भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं यदि चन्यैर्न जीवति ।

(१) विधे वेदस्य संहिताम्—इति मु० पु० पाठः ।

(२) मिताशीत्वा—इति मु० पु० पाठः ।

भिक्षापात्रमाहाऽऽपस्तम्बः—‘लोहितेन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेत्’ । मितभुक् अनतिवृत्तिकरभोजनवान् । द्वादशाब्दानि व्याप्यैतद्विशेषणपञ्चकविशिष्टश्चेद्भवति तदा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् । इदं चाऽकामतः साक्षाद्ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तम् । कामकृते तु प्राणान्तिकमेवेति प्रागुक्तम् । साक्षाद्ब्रह्मातिरिक्तेषु षड्विधेषु ब्रह्मवधेषु तु ‘भूयो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः’ इत्यापस्तम्बवचनादितो लघूनि प्रायश्चित्तानि । तत्र निमित्तमधिकृत्य—

ससम्बन्धं यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो मुहुः(१) ।

निर्गुणः साहसात् क्रोधाद् गृहक्षेत्रादिकं प्रति ॥

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्याद् ब्रह्मचर्यं चरन्नपि ।

इति भविष्यपुराणे त्रैवार्षिकं कण्ठत एवोक्तम् । ‘इतरेषु च समं स्या’दिति न्यायेन सार्द्धसार्द्धवर्षहानिः कल्पनीया । तथा हि प्रयोजको द्विविधः—अप्रवृत्तप्रवृत्तकः, प्रवृत्तोत्साहजनकश्च । अनुग्राहकोऽपि द्विविधः—वध्यगतवैमनस्यापादकः, तदनुग्राहकृतभयव्युदासकारी च । अनुमन्ता चैकविधः । तत्राऽऽद्यस्य प्रयोजकस्य सार्द्धदशवार्षिकम्, अनुमन्तुश्च सार्द्धचतुर्वार्षिकमिति । कामतः कृतेषु साक्षाद्ब्रह्मातिरिक्तेष्वकामकृतप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं विहितम् ।

विहितं यदकामानां कामतो द्विगुणं भवेत् ।

इत्यङ्गिरोवचनात् । अत्र शिरःकपालादीतिकर्तव्यतायाः कष्टत्वादुपवासत्रयवता प्राज्यापत्येन तपता (२)शिष्टाचारसिद्धान्तो द्वादशवर्षपर्यन्तं प्राजापत्यानि कार्याणि । तत्स्वरूपं चोक्तं मनुना—

त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् ।

त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यविधिः स्मृतः ॥

इति । एवं द्वादशभिर्वर्षैः षष्ट्यधिकं प्राजापत्यशतत्रयं भवति । प्राजापत्यासमर्थस्त्वेकप्राजापत्यस्थाने धेनुमेकां दद्यात् ।

प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः ।

धेनोरभावे तुल्यं तु मूल्यं देयं न संशयः ॥

इति मार्कण्डेयवचनात् । एवं प्रायश्चित्तान्तरेऽप्युहनीयम् । न्यूनाधिकादिद्वादशाब्दे व्रते समारब्धे व्रतस(३)माप्तेनैमित्तिकमुत्तरावधिमाह श्लोकत्रयेण ब्राह्मणस्येति । तदाह शङ्खः—‘द्वादशे वर्षे शुद्धि

(१) राहुः—इति क०, बाहुः—इति ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(२) मुह्यता—इति क० पु० पाठः । (३) समाप्तौ—इति ख० पु० पाठः ।

प्राप्नोत्यन्तरा ब्राह्मणं वा मोक्षयित्वा गवां द्वादशानां परित्राणात्सद्य
एवाऽऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति । मनुश्च द्वादशवार्षिक-
मुपक्रम्य—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत् ।

इत्यादि मध्येऽभिधाय—

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इत्युपसंहृतवानिति । नेदं स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तं किन्तु गुणविशेषो
नैमित्तिकः । ब्राह्मणस्य गवां द्वादशकस्य वा चौरव्याघ्रादिभिः प्राणा-
पगमसम्भावनायां स्वप्राणान् पणीकृत्य तत्परित्राणात् तथा कर्म-
स्थापनपूर्वकं परक्रियमाणाऽऽश्वमेधावभृथाख्यकर्माङ्गस्नानाद्वा ब्रह्म-
हा शुद्धिमाप्नुयात् । बहुकालव्यापिदुस्सहस्ररोगग्रस्तं ब्राह्मणमेकां वा
गां तथाविधां पथि दृष्ट्वा औपघदानेन तद्रोगमपाकृत्य ब्रह्महा शु-
चिर्भवति । घिप्रस्य सर्वस्वं परैरपहतं बलादानीय आनयनाशक्तौ ते-
स्तद्व्यनिमित्तं शस्त्रैर्घातितः क्षतो जीवन्नपि वा शुच्यति । अथापि-
वेत्यव्ययसमुदायो गोब्राह्मणयोर्विकल्पार्थः । अग्निमवाकारः पूर्वश्लो-
कोक्तेन विकल्पार्थः । एवकारेणाऽऽनयनं व्यवच्छिनत्ति । अपिशब्दे-
नाऽऽस्रसमुच्चयः । कामकृते ब्रह्मवधे त्वाह लोमभ्य इति श्लोकद्वयेन ।
'लोमभ्यः स्वाहे'त्येवं चतुर्धा स्वाहायुक्तैरेमिलोमत्वगादिनामरूपैरष्ट-
भिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतित्वगलोहितमांसमेदः स्नाय्वस्थिमज्जान्तां तनुमु-
त्कृत्य यथाक्रमं जुहुयात् । अयं च होमो मृत्युदैवतो 'लोमानि मृत्यो-
र्जुहोमी'त्यादिबसिष्ठवचनात् । सङ्गमे युद्धभूमौ प्रायश्चित्ती अयमिति
विदुषां शुच्यतां स्वेच्छया लक्ष्यभूतः सन् हतो वा शुद्धिं ब्रह्महा-
ऽऽप्नुयात् । तदाह मनुः—

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।

इति लक्ष्यभूतः प्रहारैः पीडितो मृतकल्पो मूर्च्छितश्चेन्नवति
तदा जीवन्नपि विशुच्यति । हिशब्देन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धत्वसूचनाद्वि-
शिष्य लोमादीनामनभिधानम् । वैशब्दः पादपूरणे । आद्येनाऽपि-
कारेण भृग्वग्निपतनस्य, द्वितीयेनाऽश्वमेधादेः समुच्चयः । तदा-
द्वाऽङ्गिराः—

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥

मनुः—

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्विश्वजिह्वायां वा त्रिवृताऽग्निष्टुताऽपि वा ॥

अश्वमेधस्य क्षत्रियस्यैव प्रायश्चित्तम्—

यजेत वाऽश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिः ॥

इति पराशरवचनात् । जातिमात्रपतितब्राह्मणवधे तु कामतो न मरणान्तिकं, किन्तु द्वादशवार्षिकमेव ।

जातिमात्रे हते विप्रे कामतो यज्ञवेच्छृणु ।

चरेद्द्वादश वर्षाणि कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥

इति पुराणात् । अरण्य इति । नियतस्त्रिभिः पराकैः शोधितः सन्न-
रण्ये निर्जनप्रदेशे त्रिःकृत्वो वेदसंहितां जप्त्वा शुद्ध्यति । मिताशित्वा-
दिति व्यञ्जोपे पञ्चमी, तेन मिताशित्वं सम्पाद्य सरस्वत्याः प्रतिकूलं
स्रोतो यत्र विनिर्गतं तं देशं गत्वा तत्र स्नात्वा वा शुद्ध्यति । इदं
चाऽत्यन्तगुणवतो निर्धनस्य निर्गुणब्राह्मणवधे । तत्राऽप्याद्यं वेदविदो
द्वितीयमवेदविद इति मिताक्षरा । वधप्रयोजकपरमिति भवदेव । अत्र
विशेषमाह मनुः—

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।

अभ्यस्याऽब्दं पावमानीर्भिक्षाहारो विशुद्ध्यति ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोषितस्त्रिभिः ॥

पात्रे धनमिति । विद्यावृत्तसम्पन्ने ब्राह्मणे पर्याप्तं यावज्जीवभ-
रणक्षमं धनं दत्त्वा शुद्धिमाप्नुयादित्यर्थः । इदं च धनवतो निर्गुणब्रा-
ह्मणवधे । मनुश्चात्राधिकमप्याह—

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायाऽलं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

प्रसङ्गात्पात्रस्य धनग्राहिणः प्रायश्चित्तमाह—आदातुरिति । धन
ग्रहीतुस्तद्ग्रहणजन्यपापविशुद्ध्यर्थं वैश्वानरी वैश्वानरदेवताका इष्टिः
कर्तव्यत्वेन स्मृतिषूक्तेत्यर्थः । इदं चाऽऽहिताग्निपरम् । अनाहिताग्ने-
स्तद्देवत्यश्चरुरिति चकारार्थः । ब्रह्मवधमधिकृत्य भविष्ये—

द्विगुणा क्षत्रियाणां च वैश्यानां त्रिगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणा तु शूद्राणां पर्वदुक्ता महात्मना ॥

पर्यंदुक्तं वतं प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ।

पर्यं हि गुणादिकं क्षयियादीनां, वतं प्रायश्चित्तरूपम् । कतिपयपुराणे—

अद्यापीन्द्रदवरं दृष्ट्वा तथा रामेदवरं प्रभुम् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया नरो वै नाऽत्र संशयः ॥

अत्र विशेषो भविष्ये—

यद्युत्तरे वसेत्पादर्वे विन्ध्यस्य सुरसत्तम ।

दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तच्छ्रुतिः ॥ २४३-२४७ ॥

(मिता०) एवं व्यवहारार्थं संज्ञामेदमहितं प्रायश्चित्तनिमित्तपरि-
गणनं कृत्वा नैमित्तिकानि प्रदर्शयितुमाह—

शिर इति । शिरसः कपालमस्यास्तीति शिरःकपाली । तथा
ध्वजवान् (११।७२)—‘कृत्वा शवशिरोध्वजम्’ इति मनुस्मरणात् ।
अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमारोपितं ध्वजशब्दवाच्यं गृहीयात् ।
नश्च कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःसम्बन्धि ग्राह्यम् । ‘ब्राह्मणो
ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत्’ इति
शातातपस्मरणात् । तदलाभेऽन्यस्यैव ब्राह्मणस्य ग्राह्यम् । एतदुभयं
पाणिनैव ग्राह्यम् । ‘खट्वाङ्गकपालपाणिः’ इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्ग-
शब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते न पुनः खट्वैक-
देशः । ‘महोक्षः खट्वाङ्गं परशुः’ इत्यादिव्यवहारेषु तस्यैव प्रसिद्धेः ।
एतच्च कपालधारणं चिह्नार्थं न पुनर्भोजनार्थं भिक्षार्थं वा । ‘मृन्मय-
कपालपाणिर्भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्’ इति गौतमस्मरणात् । तथा वन-
वासिना च तेन भवितव्यम् । (११।७२)—‘(१) ब्रह्महा द्वादशाब्दानि
कुटीं कृत्वा वने वसेत्’ इति मनुस्मरणात् । ग्रामसमीपादौ वा । (मनुः
११।७८)—‘कृतवापनो वा निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेष्वपि वा । आश्रमे
वृक्षमूले वा गो(२) ब्राह्मणहिते रतः’ ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । कृतवापनो
वेति विकल्पाभिधानाज्जटी वेति लक्ष्यते । अत एव संवर्तः—‘ब्रह्महा
द्वादशाब्दानि (३) बालवासा जटी ध्वजी’ इति । तथा भिक्षाशनशौलश्च
भवेत् । भिक्षा च लोहितकेन मृन्मयखण्डशरावेण ग्राह्या । ‘लोहित-
केन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेत्’ इति आपस्तम्बस्मर-
णात् । सप्तागाराण्ये (४) वान्नमिष्टं लभ्येत वा न चेत्येवमसङ्कल्पितानि

(१) ब्रह्महा द्वादशसमा इति पाठः । (२) सर्वभूतहिते ग० ।

(३) बालवासा जटी च० । (४) एषात्र मृष्टं लभ्यते नात्रेत्येवमसङ्कल्पितानि च० ।

भिक्षार्थं प्रविशेत् 'सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्षम्' इति वसिष्ठ-
स्मरणात् । (१) तथैककाल एव सा ग्राह्या । 'एककालाहारः' इति
तेनैवोक्तत्वात् । एतच्च भैक्षं ब्राह्मणादिवर्णेष्वेव कार्यम्, 'चातुर्वर्ण्ये
चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयत्' (२) तात्मवान् इति संवर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्म-
हास्मीति स्वकर्म ख्यापयन् द्वारि स्थितो भि(३)क्षां याचेत् । 'वेश्मनो
द्वारि तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः' इति पराशरस्मरणात् । अयं च
भैक्षाशित्वनियमो वन्यैर्जीवनाशक्तौ द्रष्टव्यः । 'भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं
वन्यैर्यदि न जीवति' इति संवर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन
च तेन भवितव्यम् । ख(४)ट्वाङ्गकपालपाणिर्द्वादश वत्सरान् ब्रह्मचारी
भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्कर्माचक्षाणः यथाऽपक्रामेत्सन्दर्शनादार्यस्य ।
('उत्थि(५)तस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासनं
नाम सर्वपापप्रणाशनम्' ॥) 'स्थाना(६)सनाभ्यां विहरेत्सवनेपूद-
कोपस्पर्शां शुञ्चेत्' इति गौतमस्मरणात् । ब्रह्मचारिग्रहणं च 'वर्ज-
येन्मधुमांसगन्धमाल्यदिवास्वप्राञ्जनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामक्रोधलो-
भमोहहर्षनृत्यगीतपरिवादनमयानि' इति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तावि-
रुद्धधर्मप्राप्त्यर्थम् । अत एव शङ्खः—'स्थानवीरासनी मौनी मौञ्जी
दण्डकमण्डलुः । भिक्षाचर्याऽग्निकार्यं च कूष्माण्डीभिः सदा जपः' ॥
इति । तस्य भवेदिति शेषः । अत्र सवनेपूदकस्पर्शां स्नानविधा-
नात्तदङ्गभूतमन्त्रादिप्राप्तिरप्यवगम्यते । तथा 'शुचिना कर्म कर्त-
व्य'मित्यस्य सर्वकर्मसा(७)धारणत्वाद्भूतचर्याङ्गभूतशौचसम्पत्त्यर्थं
स्नानवत्सन्ध्योपासनमपि कार्यम् । तस्यापि शौचापादनद्वारेण सर्व-
कर्मशेषत्वात् । तथा च दक्षः—'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व-
कर्मसु । यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत्' ॥ इति । न
च 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' इति वचनात् सन्ध्योपासनायाश्च
द्विजातिकर्मत्वादप्राप्तिरिति शङ्कनीयम् । यस्मात्पतितस्यैव व्रतच-
र्योपदेशात्तदङ्गतयैव सन्ध्योपासनादिप्राप्तिरतो 'द्विजातीनामध्ययन-
मिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः' इत्यादीना-

(१) तथा सायङ्काल एव ख० ।

(२) संयतः पुमान् क० ङ० ।

(३) भिक्षां चरेत् ख० ।

(४) खट्वाङ्गपाणिः ख० ।

(५) इदं पद्यं ङ० पुस्तक एवास्ति ।

(६) स्थानाशनाभ्यां ङ० ।

(७) साधारणस्मरणत्वात् ख० ।

मेव क्रियातिकर्मणां व्रतचर्यानङ्गभूतानां हानिर्न सर्वेषाम् । तावन्मा-
त्रयाधेन हानिवचनस्य चरितार्थत्वात् । इयं च मनुयाज्ञवल्क्यगौत-
मादिप्रतिपादिता द्वादशवार्पिकव्रतचर्यैकेव न पुनर्भिन्ना, परस्पर-
सापेक्षत्वादविरोधाच्च । तथा हि 'भिक्षाशी कर्म वेदय'न्नित्युक्ते
किं भिक्षापात्रं केषां वा गृहेषु कतिपु वेत्याकाङ्क्षा जायेतैव । तत्र
'लोहितकेन खण्डशरावेण' इत्यापस्तम्बवचनैः परिपूरणमधिरु-
द्धम् । यतः सर्वैरेककल्पोपदेशात् । यत्कंश्चिदुक्तं मनुगौतमाशुक्ते-
निकर्तव्यतायाः परस्परसापेक्षत्वेऽपि विकल्प इति, तदनिरूप्यैवोक्त-
मिति मन्तव्यम् । एवं द्वादशवर्षाणि व्रतचर्यामावर्त्य ब्रह्महा शुद्धि-
माप्नुयात् । इयं चाऽकामकृतब्रह्मवधविषया । (११।८९)—'इयं वि-
शुद्धिरुदिता प्रमाण्याऽकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न
विधीयते' ॥ इति मनुस्मरणात् । अत्रेदं चिन्तनीयम् । किं द्वित्र(१)-
ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्य तन्त्रत्वमुतावृत्तिरिति । तत्र केचिन्मन्य-
न्ते ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्यत्र ब्रह्मशब्दस्यैकस्मिन्द्वयोर्बहुषु साधार-
णत्वादेकस्मिन्ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चित्तं तदेव द्वितीये तृतीयेऽपि ।
नत्रैकब्राह्मणवधनिमित्तैकप्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीदं कृतमिदं नेति न
शक्यते वक्तुम् । देशकालकर्तृणां प्रयोगानुबन्धभूतानामभेदेनागृह्य-
माणविशेषत्वात्तन्त्रानुष्ठानेनैव पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तिर्युक्ता । य-
था तन्त्रानुष्ठितैः प्रयाजादिभिराग्नेयादिषु तन्त्रैणवाऽनेकोपकारलक्ष-
णकार्याणां निष्पत्तिः । न चैवं वाच्यम्, 'द्वि(२)त्रब्राह्मणवधे पापस्य
गुरुत्वादेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनि' इति, गौतमवचनादावृ-
त्तमेव प्रायश्चित्तानुष्ठानं युक्तम्, विलक्षणकार्ययोस्तन्त्रेण निष्पत्त्यनु-
पपत्तेरिति । यतो नेदं वचनमावृत्तिविधायकं किन्तूपदिष्टानां गुरु-
लघुकल्पानां व्यवस्थाप्रतिपादनपरम् । न च द्वितीयब्राह्मणवधे पाप-
स्य गुरुत्वं, प्रमाणाभावात् । यच्च मनुदेवलाभ्यामुक्तम्—'विधेः प्रा-
थमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं (३)भवेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे
नास्ति निष्कृतिः' ॥ इति, तदपि 'प्रतिनिमित्तं नैमित्ति(४)कशास्त्रमा-
वर्तते' इति न्यायेन द्वित्रब्राह्मणवधगोचरनैमित्तिकशास्त्रावृत्यनुवादेन
चतुर्थे तदभावविधिपरम्, न पुनर्द्वितीयब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानुष्ठान-

(१) किं तत्र द्विविधकर्मवधे ८० ।

(२) द्विविधकर्मण ८० ।

(३) द्विगुणं परित् ८० ।

(४) निकमावर्तते ८० ।

द्वैगुण्यविधिपर(१)मपि । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात् द्वित्रब्राह्मणवधेऽपि सकृदेव द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानं युक्तम्, यथा 'अग्नये क्षामवत्ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे'दित्यादिगृहदाहादिनिमित्तेषु चोदितानां क्षामवत्यादीनां युगपदनेकेष्वपि गृहदाहादिनिमित्तेषु सकृदेवानुष्ठानम् । अत्रोच्यते । न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवति । वचनं च विधेः प्राथमिकादित्यादिकं द्वित्रब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानावृत्तिविधिपरम् । एवं सति न्यायलभ्यतन्त्रानुष्ठानबाधेनावृत्तिविधाविदं वचनं प्रवृत्तिविशेषकरं स्यात् । इतरथा शास्त्रतः प्राप्त्यनुवादकत्वेनाऽनर्थकं स्यात् । न च वाक्यभेदः । चतुर्थादिब्रह्मवधपर्युदासेनेतरत्रावृत्त(२)प्रायश्चित्तविधानेनैकार्थत्वात् । किञ्च 'चतुर्थे नास्ति निष्कृति'रिति लिङ्गदर्शनाद्भन्यमानब्राह्मणसंख्योत्कर्षे दोषगौरवं गम्यते । तथा देवलादिवचनाच्च 'यत्स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत्कृतम् । तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्भिर्मनीषिभिः' ॥ इति । न च विलक्षणयोर्गुरुलघुदोषयोः क्षयस्तन्त्रेण निष्पद्यते । अत एवविधेषु दोषगुरुत्वेन कार्यवैलक्षण्यादपि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकस्यावृत्तिर्युक्ता । क्षामवत्यादिषु पुनः कार्यस्यावैलक्षण्याद्युक्तस्तन्त्रभाव इत्यलं प्रपञ्चेन । यच्चेदं 'चतुर्थे नास्ति निष्कृति'रिति तदपि महापातकविषयम् । पापस्यातिगुरुत्वेन प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरत्वात् । अतः शूद्रान्नसेवनादौ बहुशोऽप्यभ्यस्ते तदनुगुणप्रायश्चित्तावृत्तिः कल्पनीया न पुनः प्रायश्चित्ताभावः । अत एवोक्तं मनुना (११।१४०)-'पूर्णं चान(३)स्यनस्थां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्' इति । इदं च द्वादशवार्षिकं व्रतं साक्षाद्भन्तुरेव । ब्रह्महेति तस्यैवाऽभिधानात् । अनुग्राहको यत्प्रायश्चित्तभाजं पुरुषमनुगृह्णाति स तत्प्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात् । अतस्तस्य द्वादशवार्षिकेण पादोनं नववार्षिकं, प्रयोजकस्त्वर्थोनं षड्वार्षिकं कुर्यात् । अनुमन्ता पुनः सार्धपादं सार्धचतुर्वार्षिकं, निमित्ती त्वेकपादं त्रिवार्षिकम् । अत एव सुमन्तुः—'तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि । निर्गुणः साहसात्क्रोधाद् गृहक्षेत्रादिकारणात् ॥ त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् । गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम् ॥ अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो

(१) परमिति ख० परमेव ग० ।

(२) वृत्तिप्रायश्चित्तं ङ० । (३) अस्थिरहितानां प्राणिनां शकटपरिमितानां वधे इत्यर्थः ।

तन्मर्थं निर्गुणोपरि । क्रोधाद्धे म्रियते यस्तु निनिमित्तं तु भस्मितः ॥
 प्रत्सरप्रितयं कुर्यात्प्ररः कृच्छ्रं विशुद्धये ॥ इति । यदा पुनर्निमित्तस्य-
 (१)त्यन्तगुणवान् आत्मघाती चात्यन्तनिर्गुणस्तदैकधर्ममेव ब्रह्माह-
 त्यावतं कुर्यात् । 'केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने । ब्राह्मचर्यं
 चरन्विप्रो व(२)र्षेणकेन शुध्यति' ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । अन्यैव दि-
 शाऽनुग्राहकप्रयोजकादीनां येऽनुग्राहकप्रयोजकादयस्तेषामपि प्राय-
 क्षित्तं कल्प्यम् । अस्यां च कल्पनायां प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्ता चे-
 ति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु (३)भागिनो 'यो भूय आरभते तस्मिन्फ-
 लविशेषः' इत्यापस्तम्बीयं वचनं मूलम् । तथा प्रोत्साहकादीनामपि
 दण्डप्रायश्चित्ते कल्प्ये । यथाह पैटीनसिः—'हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा
 सम्प्रतिपादकः । प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥ आश्र-
 यः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् । उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दा-
 यक्ताऽनुमोदकः ॥ अकार्यकारिणस्त्वेपां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । यथा-
 शक्त्यनुरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत् ॥ इति । तथा बालवृद्धादी-
 नां साक्षात्कर्तृत्वेऽप्यर्धमेव—'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनपो-
 ङ्कशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च' ॥ इत्यङ्गिरःस्मर-
 णात् । तथा(४)सुमन्तुः—'अर्वाफतु द्वादशाहर्षादशीतेरुर्ध्वमेव वा ।
 अर्धमेव भवेत्पुंसां तुरीयं तत्र योपिताम्' ॥ इति । तथाऽनुपनीतस्या-
 पि बालकस्य पादमात्रमेव प्रायश्चित्तम् । 'स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धा-
 नां रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः' ॥ इति
 विष्णुस्मरणात् । अतश्च यच्छब्देन—'ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षापर-
 स्य च । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता बान्यः सुहृज्जनः' ॥ इति प्रति-
 पाद्योक्तम्—'अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् । राजदण्डो
 न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते' ॥ इति, तदपि सम्पूर्णप्रायश्चित्ता-
 भावप्रतिपादनपरं न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादनपरम् ।
 आश्रमविशेषनिरपेक्षेण श्रूयमाणेषु ब्राह्मणो न हन्तव्यस्तस्माद्ब्राह्मण-
 राजन्यां वैश्यश्च न सुरां पिबेदित्येवमादिष्वनपेक्षितवयोविशेषस्यैवा-
 ऽधिकारात् । अतश्च तदीयमपि प्रायश्चित्तं पित्रादिभिरेवाचरणीयम् ।
 'पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विदध्यात्' इति तस्यैव(५)

(१) गुणवशुपरि आत्मघाती वः ।

(२) वर्षेकेन विशुध्यति २० ।

(३) भागिनो भूय ७० । (४) तथार्वाफतु ७० । (५) पुत्रहिताचरणे ७० ।

पुत्रादिहिताचरणेऽधिकृतत्वात् । यत्र पुनः कस्मिंश्चिद्ब्रह्मवधे प्रयो(१)-
जकभावापन्नस्याऽन्यास्मिन् साक्षात्कर्तृत्वे गुरुलघुप्रायश्चित्तसन्निपा-
तस्तत्र द्वादशवार्षिकादिगुरुप्रायश्चित्तान्तःपातिनः प्रयोजकसम्बन्धि-
लघुप्रायश्चित्तस्य प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिः । न चैवं सत्याविशेषाल्लघुकल्पेन
महंतोऽपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्कनीयम् । अत्र ह्यन्तःपातितयानुष्ठाने
विशेषावगमात्प्रसङ्गात्कार्यसिद्धि(२)रवगम्यते । न च लघ्वन्तःपाती
महाकल्प इति कुतः प्रसङ्गाशङ्का । न च चैत्रवधजनितकलमषक्षयार्थ-
(३)मनुष्ठितेन कथं विष्णुमित्रवधोत्पाद्यपापनिवृत्तिरिति वाच्यम् ।
चैत्राद्युद्देशस्यातन्त्रत्वात् । अतो यथा काम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थं स्वर्गार्थं
चाऽनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्यनियोगनिष्पत्तिस्तद्वल्लघुप्रायश्चित्तस्यापि
कार्यसिद्धिः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्—‘गवां सहस्रं विधिवत्पा-
त्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च’ ॥ इति
तत्सवनस्थगुणवद्ब्राह्मणविषयम् । एतच्च ‘द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्म-
णे व्रतमादिशेत्’ इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतचर्याश-
क्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । न त्वनावृत्तद्वादश-
वार्षिकविषयम् । तत्र हि द्वादशदिनान्येकैकप्राजापत्यमिति गणना-
यां प्राजापत्यानां षष्ठ्यधिकशतत्रयं भवति । यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते
उग्रहमुपवासोऽधिकस्तथाप्यत्र वनवासजटाधारणवन्याहारत्वादि-
(४)रूपतपोविशेषयुक्तत्वादुपवासामावेऽप्येकैकस्य द्वादशाहस्य
प्राजापत्यतुल्यत्वम् । ततश्च—‘प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्वि-
चक्षणः । गवामभावे दातव्यं तन्मूल्यं वा न संशयः’ ॥ इत्यनेन
न्यायेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकस्यां धेन्वां दीयमानायां धेनूनामपि
षष्ठ्यधिकं शतत्रयं भवति न पुनः सहस्रम् । अतो यथोक्त एव
विषयो युक्तः । यद्यपि शङ्खवचनम्—‘पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु वर्णेषु
विप्रं प्रमाप्य द्वादशवत्सरान् षट् त्रीन् सार्धं संवत्सरं च व्रतान्यादिशे-
त्तेषामन्ते गोसहस्रं तदर्धं तस्यार्धं तदर्धं च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानु-
पूर्व्येणे’ति द्वादशवार्षिकगोसहस्रयोः समुच्चयविधि(५)परं तदाचा-
र्यादिहननविषयं द्रष्टव्यम् । तस्यातिगुरुत्वात् । तथा च दक्षः—
‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणद्वये । आचार्ये शतसाहस्रं श्रो-

(१) प्रयोजकाभावापन्न ३० ।

(२) सिद्धिरुच्यते ३० ।

(३) मनुष्ठेयेन ३० ।

(४) रूपतया विशेष ।

(५) समुच्चयपरं ३० ।

प्रियं दत्तमक्षयम् ॥ इति प्रतिपाद्योक्त(१)वान्—‘समष्टिगुणसा-
 द्दन्तमानन्त्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्विंशत्यां
 तद्वदेव हि’ ॥ इति । तथापस्तम्भेन द्वादशवार्षिकमुक्तोक्तम-
 स्मिन्नेव विषये—‘गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रतमोत्तमा-
 दुच्छ्रयासाप्सरेत्’ इति, तत्र यावज्जीवमावर्तमाने व्रते यदा
 त्रैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा संभाव्यते तदा तत्र समर्थस्य बहुधन-
 स्यायं दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । द्वादशवार्षिकव्यतिरिक्तानां
 तु सुमन्तुपराशराद्युक्तानां प्रायश्चित्तानामुत्तरत्र व्यवस्थां वक्ष्यामः ।
 ननु द्वादशवार्षिकादिकल्पानां व्यवस्था कुतोऽवसिता । न तावद्द्वा-
 दशवार्षिकादिविधायकवाक्यैरिति युक्तम् । तत्राप्रतीतेः । न च वा-
 च्यं प्रमाणावगतगुरुलघुकल्पानां बाधो मा प्रसाङ्क्षीदिति व्यवस्था
 कल्प्यत इति । विकल्पसमुच्चयाङ्गाङ्गिभावानामन्यतमाश्रयणेनापि
 बाधस्य सुपरिहरत्वात् । अत्रोच्यते—न तावद्द्वादशवार्षिकसेतुदर्श-
 नादीनां विषमकल्पानां विकल्पोऽवकल्प्यते । विकल्पाश्रयणे गुरु-
 कल्पानामनुष्ठानासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च षोडशिशग्रहणाग्र-
 हणवद्विषमयोरपि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्रापि सति
 सम्भवे ग्रहणमेवेति युक्तं कल्पयितुम् । यद्वा षोडशिशग्रहणानुगृहीते-
 नातिरात्रेण क्षिप्रं स्वर्गादिसिद्धिरतिशयितस्य वा स्वर्गस्येति कल्प-
 नीयम् । इतरथा ग्रहणविधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि समुच्चयः ।
 उपदेशातिदेशप्राप्तिमन्तरेण समुच्चयो न सम्भवति । उपदेशावगत-
 नैरपेक्षस्य बाधप्रसङ्गात् । न चाङ्गाङ्गिभावः । श्रुत्यादिविनियोजका-
 नामभावात् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि विनियो-
 जकानि । अतः परस्पररोपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्थाकल्पनैवोचि-
 ता । सा च जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया कल्पनीया । ‘जातिशक्तिगुणा-
 पेक्षं सकृद् बुद्धिकृतं तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्प-
 येत्’ ॥ इति देवलस्मरणात् ॥ २४३ ॥

(मितः) पूर्वोक्तस्य ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकस(२)-
 माप्त्यवधिमाह—

ब्राह्मणस्येति । यश्चरैरव्याघ्रादिभिर्व्यापाद्यमानस्य ब्राह्मणस्यैक-
 स्याप्यात्मप्राणानन्तरे कृत्वा प्राणत्राणं करोति गवां द्वाद(३)शक-

स्यासावसम्पूर्णोऽपि द्वादशवार्षिके शुद्धेत् । यद्यपि प्राणत्राणे प्रवृत्त-
स्तदकृत्यैव म्रियते तथापि शुद्ध्यैव । अत एव मनुना (११७९)—
'ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्महत्याया
गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च' ॥ इति । ब्राह्मणरक्षणं तदर्थं मरणं च पृथगु-
पात्तम् । तथा परकीयाश्वमेधावभृथाख्यकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्व-
यमपि स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः शुद्धिं प्राप्नुयात् । (१) स्नानं च स्वक-
र्मणं विख्याप्य कुर्यात् । तथा च मनुः (११९२)—'शिष्टा वा भूमि-
देवानां नरदेवसमागमे । स्वमेनोऽवभृथे स्नात्वा हयमेधे वि(२)मु-
च्यते' ॥ इति । भूमिदेवा ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेषां नरदेवेन यजमानेन
राज्ञा समवाये स्वीयमेनः शिष्टा विख्याप्याऽश्वमेधावभृथे स्ना(३)-
त्वा शुध्यति यदि तैरनुज्ञातो भवति । 'अश्वमेधावभृथं गत्वा तत्रा-
नुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवति' इति शङ्खस्मरणात् । अश्वमेधा-
वभृथग्रहणमग्निष्ठुन्मध्यानां पञ्चदशरात्रादिकृत्वन्तराणामग्निष्ठुत्स-
माप्तिकानां वा सर्वमेधादीनामुपलक्षणम् । 'अश्वमेधावभृथे वाऽन्य-
क्वेऽप्यग्निष्ठुदन्तश्चेत्' इति गौतमस्मरणात् । अयं च प्रकान्तद्वादश-
वार्षिकस्य कथञ्चित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्वतो व्रतसमाप्त्यवधि-
मुच्यते । यथा सारस्वते सत्रे प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्योत्थानमृषभैक-
श्चतानां वा गवां सहस्रमभावे सर्वस्व(४)दानं गृहपतिमरणे चेति ।
न पुनः स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरम् । तथा च शङ्खः—'द्वादशे वर्षे
शुद्धिं प्राप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं मो(५)चयित्वा, गवां द्वादशानां
परित्राणात्सद्य एवाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति' इति । अत
एव मनुना (११७८)—'कृतवापनो वा निवसेत्' इति द्वादशवा-
र्षिकस्य गुणविधिं प्रक्रम्य । (११७९)—'ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा
सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च' ॥
इत्यादिना मध्ये ब्राह्मणत्राणादिकमभिधाय (११८१)—'एवं दृढ-
व्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्य-
पोहति' ॥ इति द्वादशवार्षिकमेवोपसंहृतम् । ननु ब्रह्महत्यायाः शुद्धि-
माप्नुयादिति ब्राह्मणत्राणादीनां द्वादशवार्षिकेण सहैकफलत्वावग-
मात्स्वातन्त्र्यमेव युक्तं न पुनरङ्गत्वम् । किञ्च प्रधानविरोधित्वादपि

नाङ्गत्वम् । प्रधानानुप्रादकं ह्यङ्गं भवति । न च प्रारब्धह्लादशवार्पिकस्येवं विघ्नानम् । येन तत्कार्यं विघ्नानं गम्यते । यथा 'सन्नायाऽय नूर्यं विश्वजिता यजेत' इति सत्रप्रयोगप्रवृत्तस्य तत्परिसमापना-
धमस्य घिद्वजिद्विधानमतोऽपि स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । यथाग्निप्र-
वेशलक्ष्यभावादीनाम् । न च तेषामपि ह्लादशवार्पिकोपक्रमोपसंहा-
रमध्यपठितत्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम् । यतः सत्यपि मध्यपाठे
निर्णतप्रयोजनत्वेन प्रयोजनाकांक्षाविरहात् परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्त-
म् । यथा सामिधेनीप्रकरणमध्य(१)वर्तिनां निर्विघ्नदानामग्निसमि-
न्धनप्रकाशत्वेन सामिधेनीभिः सहैककार्याणां न सामिधेन्यङ्गत्वम् ।
न चैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां ह्लादशवार्पिकमध्ये पाठः, वसिष्ठगौत-
मादिभिरेषां ह्लादशवार्पिकप्रक्रमात्प्रागेव पठितत्वात् । इदमेव स्वा-
तन्त्र्यं प्रकटयितुं मनुना (११।७३)—'लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात्प्रा-
स्येदात्मानमग्नौ वा' इति प्रतिवाक्यं वाशब्दः पठितः । तथा प्रति-
प्रायश्चित्तमेवापसंहृतम् (मनुः ११।८६)—'अतोऽन्यतममास्थाय
धिधि विप्रः समाहितः । ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मशुद्धये' ॥
इति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । अतश्च ब्राह्मण-
ब्राह्मणादेरप्येकफलत्वान्नाङ्गत्वमिति । उच्यते--परिहृतमेतत्, 'अन्नरा
ब्राह्मणं मोचयित्वे'त्यादिना शङ्खवचनेनाऽङ्गत्वावगमात् । यदङ्गस्यैव
यतः प्रधानद्वारेण फलसम्बन्धः । न च प्रधानविरोधः, यतो ब्राह्मण-
ब्राह्मणावधिकस्यैव व्रतानुष्ठानस्य फलसाधनत्वं विधीयत इति न
विरोधः ॥ २४४ ॥

(मिता०) किञ्च—

दीर्घेति । दीर्घेण बहुकालव्यापिना तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुष्ठा-
दिव्याधिना ग्रस्तं पीडितं ब्राह्मणं गां वा तथाविधां पथि दृष्ट्वा नि-
रातङ्गं नीरुजं कृत्वा ब्रह्महा शुचिर्भवति । ननु, ब्राह्मणस्य परित्राणा-
दित्यत्र यदुक्तं ब्राह्मणरक्षणं तदेव किमर्थं पुनरुच्यते ब्राह्मणं गाम-
थापिवेति । सत्यमेवम् । किन्त्वात्मप्राणपरित्यागेनाधस्तनवाक्ये ब्रा-
ह्मणरक्षणमुक्तमधुना पुनरौपधदानादिनेति विशेषः । अमुनैवाऽभि-
प्रायेणोक्तं मनुना (११।८०)—'विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणलाभे विमु-
च्यते' इति ॥ २४५ ॥

(मिता०) किञ्च—

आनीयेति । विप्रस्यापहृतसर्वस्वतयाऽवसीदतः सम्बन्धि द्रव्यं भूहिरण्यादिकं चौरैर्हृतं साकल्येनानीय रक्षणं यः करोति स विशु-
द्ध्यति । आनयने प्रवृत्तः स्वयं चौरैर्घातितो वा यदि वा तन्निमित्तं
ब्राह्मणसर्वस्वानयनार्थं तत्र युध्यमानः शस्त्रैः क्षतो मृतकल्पो जीव
न्नपि विशुद्ध्यति । शस्त्रैरिति बहुवचनं क्षतबहुत्वप्राप्त्यर्थम् । अत
एव मनुना (११।८०)—“(१)ऽयवरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य
चा’ इति ऽयवरग्रहणं कृतम् । एतस्य श्लोकद्वयोक्तकल्पपञ्चकस्य ब्रा-
ह्मणरक्षणरूपकत्वेनान्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वेत्यनेन शङ्खवचनेन
क्रोडीकृतत्वात् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यवधित्वेनेतरग्रहणे विनियोगात्
स्वातन्त्र्यम् ॥ २४६ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्य इति । लोमभ्यः स्वाहेत्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिम-
ज्जान्तां तनुं जुहुयात् । इतिशब्दः करणत्वनिर्देशार्थः । एवंशब्दः प्र-
कारसूचनार्थः । हिशब्दः स्मृत्यन्तरप्रसिद्धत्वगादीनां प्रभृतिशब्देना-
क्षिप्यमाणानां द्योतनार्थः । ततश्च लोमादीनि होमद्रव्याणि चतुर्थ्या
निर्दिश्यन्ते स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । ते च हूयमानद्र-
व्याणां लोमत्वग्लोहितमांसमेदःस्नायवस्थिमज्जानामष्टसंख्यत्वादष्टौ
मन्त्रा भवन्ति । तथा च वसिष्ठः—‘ब्रह्महा(२)ग्निमुपसमाधाय जुहु-
याल्लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमाम् । १ ।
त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वाशय इति द्वितीयाम् । २ । लोहितं
मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वाशय इति तृतीयाम् । ३ । मांसानि
मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थीम् । ४ । मेदो
मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वाशय इति पञ्चमीम् । ५ । स्नायूनि मृ-
त्योर्जुहोमि स्नायुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । ६ । अस्थीनि मृत्यो-
र्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । ७ । मज्जां मृत्योर्जुहो-
मि मज्जाभिर्मृत्युं वाशय इत्यष्टमीम् । ८ ।’ इति । अत्र च लोमप्रभृति-
तनुं जुहुयादिति लोमादीनां होमद्रव्यत्वावगमाल्लोमभ्यः स्वाहेति स-
त्यपि चतुर्थीनिर्देशे लोमादीनां न देवतात्वं कल्प्यते । द्रव्यप्रकाश-
नेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तेः । किन्तु लोमभिर्मृत्युं वाशय इ-

त्यादेवसिष्टमन्त्रपर्यालोचनया मृत्योरेव ह्यधिसम्बन्धाच्चगमादेव-
 नायं कल्प्यते । अतश्च लोमादीनि सामर्थ्यात्स्वधित्तिनायदाय मृ-
 त्यूहेदोनाष्टौ होमान् कृत्वाऽन्ते ननु प्रक्षिपेत् । अतो यत्कैश्चिदुक्तमना-
 दिष्टद्रव्यत्वा(१)दाज्यहविष्का होमा इति, तदनेकपुण्यवोकाभित्युपेक्ष-
 णीयम् । जुहुयादित्यनेनाष्टौ सिद्धे भ्रूणदाग्निमुपसमाधायेति पुनरग्नि-
 ग्रहणं लौकिकाग्निप्राप्त्यर्थम् । युक्तं चैतन् । पतिताग्नीनां प्रतिपत्ति-
 विधानात् । 'आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकभागभवेत् । प्राय-
 श्चित्तं न शुद्धेत तदग्नीनां तु का गतिः ॥ वैनानं प्रक्षिपेत्तोये शाला-
 ग्निं शमयेद् बुधः' ॥ इत्युशनःस्मरणात् । तथा—'महापातकसंयुक्ता
 देवात्स्यादाग्निमान्यदि । पुत्रादिः, पालयेद्ग्रीन्युक्तश्चादोपसंक्षयात् ॥
 प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्यान्वा म्रियते यदि । (२)गृहं निर्वापयेच्छ्रौ-
 तमप्स्वस्यैतत्परिच्छदम्' ॥ इति कात्यायनस्मरणात् । तनुप्रक्षेप-
 श्रोतथायोत्थाय त्रिरधोमुखेन कर्तव्यः । यथाह मनुः (११।७३)—
 'प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाकृशिराः' इति । गौतमेनाप्यत्र
 विशेषो दर्शितः—'प्रायश्चित्तमग्नौ सक्तिर्गृहमस्त्रिरवच्छातस्य' इति ।
 अवच्छातस्य अनशनकर्शितकलेवरस्येत्यर्थः । तथा च काठकश्रु-
 तिः—'अनशनेन कर्शितोऽग्निमारोहेत्' इति । इदं च मरणान्तिकं
 प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् । यथाह मध्यमाह्निराः—'प्राणान्तिकं
 च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र
 संशयः' ॥ इति । तथा—'यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन ।
 न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृगवाग्निपतनादृते' ॥ इति । एतच्च प्रायश्चित्तं
 स्वतन्त्रमेव न ब्राह्मणत्राणादिवत् द्वादशवार्षिकान्तर्भूतमित्युक्तं
 प्राक् ॥ २४७ ॥

(मितो) किञ्च—

संग्रामे इति । अथवा संग्रामे युद्धभूमानुभयंवलप्रेरितशरसम्पा-
 नस्थाने लक्ष्यभूतो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् । गाढमर्मप्रहारजनितती-
 व्रवेदनो मृतकल्पो मूर्च्छितो जीवन्नपि विशुध्यति । लक्ष्यभावश्च
 प्रायश्चित्ती अयमित्येवं विदुषां धनुर्विद्याविदां संग्रामे स्वेच्छया
 कर्तव्यो न तु राणा वलात्कारयितव्यः । यथाह मनुः (११।१७)—
 'लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः' इति । इदं च मरणा-

नितकत्वात्साक्षात्कर्तुः क्षत्रियस्य कामकारविषयम् । अपिशब्दाद-
श्वमेधादिनापि विशुद्ध्यति । यथाह मनुः (११।७४)—‘यजेत वा-
श्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन च । अभिजिद्विश्वजिदभ्यां वा त्रिवृता-
ग्निष्टुतापि वा’ ॥ इति । अश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमक्षत्रियस्यैव ।
‘यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिः’ इति पराशरस्मरणात् ।
नासार्वभौमो यजेतेत्यसार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनाच्च । इदं चाश्वमे-
धानुष्ठानं सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणान्तिकस्थाने द्रष्टव्यम् ।
‘महापातककर्तारश्चत्वारो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्थि-
त्वा वा महति क्रतौ’ ॥ इति यमेन मरणकालाग्निप्रवेशतुल्यतया म-
हाक्रतोरश्वमेधस्य निर्दिष्टत्वात् । स्वर्जिदादयश्च त्रैवर्णिकस्याहिता-
ग्नेरिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशवार्षिकेण सह विकल्पन्ते । न च स्वर्जि-
ताद्यर्थमाधानं प्रथमयज्ञानुष्ठानं वा कार्यम् । पतितस्य द्विजातिकर्म-
स्वनधिकारात् । न च सन्ध्योपासनवदविरोध इति युक्तम् । आधा-
नादेरुत्तरक्रतुशेषत्वाभावात् । ते च दक्षिणान्यूनाधिक्याश्रयणेन
(१) द्वादशवार्षिकाद्यर्हेषु साक्षाद्वन्त्रादिषु व्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

(मिता०) किञ्च—

अरण्य इति । अरण्ये निजिनप्रदेशे नियतो नियताहारः (११।
७७)—‘जपेद्वा नियताहारः’ इति मनुस्मरणात् । त्रिवारं मन्त्रब्रा-
ह्मणात्मकं वेदं जपित्वा शुद्ध्यति । संहिताग्रहणं पदक्रमव्युदासा-
र्थम् । यद्वा मिताशनो भूत्वा प्लाक्षात्प्रस्रवणादारभ्य पश्चिमोदधेः
प्रतिस्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रति सरस्वतीम् इत्वा गत्वा विशुद्ध्यति ।
अशनं च हविष्येण कार्यम् (११।७७)—‘हविष्यभुग्वानुचरेत्प्रतिस्रो-
तःसरस्वतीम्’ इति मनुस्मरणात् । अयं च वेदजपो विदुषो हन्तु-
र्निर्धनस्यात्यन्तगुणवतो निर्गुणव्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सर-
स्वतीगमनं तु तादृश एव विषये विद्याविरहिणो द्रष्टव्यम् । निमि-
त्तिनश्च—‘तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्गुणो म्रियते यदि’ इति सुमन्तु-
वचनस्य दर्शितत्वात् । यत्पुनर्मनुवचनम् (११।७५)—‘जपित्वान्य-
तमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्’ इति, तदप्यरण्ये नियतो जप्त्वेत्येत-
स्यैव विषयेऽशक्तस्य द्रष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

(मिता०) किञ्च—

पात्रे इति । न विद्यया केवलयेत्याहुक्तलक्षणे पात्रे गोभृद्दिरण्या-
दिकं जीवनपर्याप्तं समर्थं धनं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । तद्धनं यः
प्रतिगृह्णाति तस्य वैश्वानरदैवत्येष्टिः शुद्ध्यर्थं कर्तव्या । एतद्याहि-
ताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तद्दैवत्यश्चरुर्भवति । य एवाहिताग्ने-
र्धर्मः स एवापासनिकस्येति गृह्यकारवचनात् । वाशब्दात्सर्वस्य
सपरिच्छदं वा गृहं दद्यात् । यथाह मनुः (११।७६)—‘सर्वस्वं वा
वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरि-
च्छदम्’ ॥ इति । इदं च पात्रे धनदानं निर्गुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्गु-
णव्यापादने द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अधिष्ठातृत्वस्य सर्वस्वदानं
सान्ध्यस्य तु सोपस्करगृहदानमिति व्यवस्था । यदपि पराशरेणो-
क्तम्—‘चातुर्विधोपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमनं प्रा-
यश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ सेतुबन्धनपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् ।
वर्जयित्वा विकर्मस्थाञ्छत्रोपानद्विवर्जितः ॥ अहं दुष्कृतकर्मा वै म-
हापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥ गोकु-
लेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु
च ॥ एतेषु स्थापयेदेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । (१) ब्रह्महापि प्रमु-
च्येत ज्ञात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥ ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मण-
भोजनम् । दत्त्वा वस्त्रं पवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद् गृहम् ॥ गवां वा-
पि शतं दद्याद्यातुर्विधाय दक्षिणाम् । एवं शुद्धिमवाप्नोति चातुर्वि-
द्यानुमोदितः’ ॥ इति । तदपि पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्यनेन समान-
विषयम् । यच्च सुमन्तुवचनम्—‘ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेदधः-
शायी त्रिपवणी कर्मावेदको मैत्राहारो दिव्यनदीपुलिनसङ्गमाश्रम-
गोष्ठपर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी स्यात् स्थानवीरा(२)सनी संवत्स-
रे पूर्णं हिरण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्पापि ब्राह्मणेभ्यो ददत्पूतो
भवति’ इति तदपि हन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्ट-
व्यम् । यत्पुनर्धसिष्ठवचनम्—‘द्वादशरात्रमभक्षो द्वादशरात्रमुपव-
सेत्’ इति तन्मनसाऽध्यवसितब्रह्महत्यास्य स्वत एवोपरतजिघां-
सस्य वेदितव्यम् । यत्पुनः—‘पण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं
चरेत् । चान्द्रायणं वा कुर्वीत पराकृद्भयमेव च’ ॥ इति पर्वात्रिशन्मत-

वचनं तदप्रत्ययानेयपुंस्त्वस्य सप्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अत्रैव विषये अप्रत्ययवधे गृहस्पतिराह—‘अरुणार्याः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकवि-
श्रुते । शुध्येन्निषवणस्त्रायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः’ ॥ इति । एवमन्या-
न्यपि स्मृतिवचनान्यन्विष्य विषमाणां व्यवस्था विज्ञेया । समानां
तु विकल्पः । एतानि च द्वादशावार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्म-
णस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथाहाङ्गिराः—‘पर्षद्या ब्रा-
ह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्ष-
द्वच्च व्रतं स्मृतम्’ ॥ इति । एवं च ब्राह्मणानां येन हन्तृहन्यमानगत-
गुणविशेषेण चः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्थितः स एव तद्गुणवि-
शिष्टे क्षत्रियादौ हन्तरि द्विगुणस्त्रिगुणो वेदितव्यः । अनयैव दिशा
क्षत्रियवैश्यादावपि हीनेनोत्कृष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि
द्वैगुण्यादि कल्पनीयम् । दोषगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यते । यथो-
क्तम्—‘प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलो-
म्ये च तस्मादर्धाधहानितः’ ॥ इति । यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्—
‘प्रायश्चित्तं यदाग्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादोनं क्षत्रियः कु-
र्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥ शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मसु’ ।
इति, तत्प्रतिलोमानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । तथा मू-
र्धावसिक्तादीनामप्यनुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूहनीयम् ।
दर्शितं दण्डतारतम्यम्—‘दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः’
इति । ततश्च मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं क्षत्रिया-
न्यूनमध्यर्धं द्वादशावार्षिकं भवति । अनयैव दिशा प्रतिलोमोत्पन्ना-
नामपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयम् । तथा आश्रमिणामपि अङ्गिरसा
विशेषो दर्शितः—‘गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि । शौ-
चवच्छोधनं कुर्युर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात्’ । इति । शौचवदिति ‘एतच्छौ-
चं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु
चतुर्गुणम्’ ॥ इति वचनाद्यथा शौचं द्वैगुण्यादिक्रमेण वर्धते तथा शोधनं
प्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः । ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं षो-
डशवर्षादूर्ध्वमेव । अर्वाकतु पुनः ‘बालो वाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्ता-
र्धमहन्ति’ इति षोडशवर्षादूर्वाचीनस्यार्धप्रायश्चित्ताभिधानात् । न
च द्वादशावार्षिके चतुर्गुणे क्रियमाणे मध्ये विपत्तिशङ्कया समाप्त्य-
नुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोपपद्यत इति शङ्कनीयम् । यतः प्रक्रान्तप्राय-

श्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवत्येव । यथाह दारीतः—‘प्रा-
यश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते । पृतस्तदहरेवासाविह लोके
परत्र च’ ॥ इति । व्यासोऽप्याह—‘धर्मार्थं यतमानस्तु न चेच्छक्तो-
ति मानवः । प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र वै नास्ति संशयः’ ॥ इति २५०।

(ची० मि०) ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तं प्राणान्तिकं भिन्नं ग्रन्थला-
भवेनाऽयं क्षत्रियदिविशेषवधेऽप्याह—

यागस्थक्षत्रविद्वाती चरेद्ब्रह्महणिं व्रतम् ॥

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिपृदकः ॥ २५१ ॥

यागस्थयोर्दोक्षितयोः क्षत्रियवैश्ययोरन्यतरस्य हन्तुर्ब्रह्मव्रत-
तुल्यं व्रतं चरेत् । गर्भहन्ता पुष्पोद्गमानन्तरं षोडशदिनमध्ये ऋतु
मतीहन्ता च यथावर्णं यद्वर्णवधे यत्प्रायश्चित्तं तच्चरेदित्यर्थः ।
तथापदेन साक्षादिति, चकारेण वाकारेण च कामकृतेऽर्धमिति
लभ्यते ॥ २५१ ॥

(मिता०) अधुना निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्याति-
देशमाह—

यागस्येति । दीक्षणीयाद्युदवसानीयापर्यन्ते सोमयागप्रयोगे च-
र्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ यो व्यापादयति असौ ब्रह्महणि पुरुषे यद्ब्रह्मह-
त्याव्रतमुपदिष्टं द्वादशवार्षिकादि तच्चरेत् । यद्यपि यागशब्दः सा-
मान्यवचनस्तथाप्यत्र सोमयागमभिधत्ते । ‘सवनगतौ च राजन्यव-
श्यौ’ इति वसिष्ठेन सवनत्रयसम्पाद्यस्य सोमयागस्यैव निर्दिष्टत्वात् ।
अत्र च गुरुलघुभूतानां द्वादशवार्षिकादिब्रह्महत्याव्रतानां जातिश-
क्तिगुणाद्यपेक्षया प्रागुक्तवृत्तवस्था वेदितव्या । एवं गर्भवधादि-
ष्वपि । मरणान्तिकं तु नातिदिश्यते, व्रतग्रहणात् । अतः कामतो
यागस्थक्षत्रियादिवधे व्रतस्यैव द्वैगुण्यम् । एतच्च व्रतं सम्पूर्णमेव कर्त-
व्यम् । पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वेति प्रक्रम्याऽऽपस्तम्बेन द्वादश-
वार्षिकाभिधानात् । गर्भं च विज्ञासु सम्भूतं हत्वा यथावर्णं यद्वर्ण-
पुरुषवधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वर्णगर्भवधे तच्चरेत् । एतच्चानुपजा-
तस्त्रीपुंनपुंसकव्यञ्जनगर्भविषयम् । (११=७)—‘हत्वा गर्भमाविश-
तम्’ इति मानवे विशेषदर्शनात् । अत्र च यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्रा-
ह्मणत्वादेव तद्वधनिमित्तव्रतप्राप्तिस्तथापि स्त्रीत्वस्यापि सम्भवात्स्त्री-

शूद्रविद्वक्षत्रवध इत्युपपातकत्वेन तत्प्रायश्चित्ताप्तिरपि स्यादतः स्त्री-
पुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातेऽपि ब्राह्मणगर्भवत्त्वमात्रप्रयुक्तं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्या-
दित्यर्थवदतिदेशवचनम् । उपजाते स्त्रीपुंसादिविशेषव्यञ्जने यथा-
यथमेव प्रायश्चित्तम् । यश्चात्रेया निषूदको व्यापादकः सोऽपि तथा-
व्रतं चरेत् । हन्यमानात्रेयीवर्णानुरूपं व्रतं चरेदित्यर्थः । आत्रेयी-
शब्देनर्तुमत्युच्यते । 'रजस्वलाऽमृतुस्नातामात्रेयीमाहुर्न ह्येतदपत्यं
भवति' इति वसिष्ठस्मरणात् । अत्रिगोत्रजा च । 'अत्रिगोत्रां वा ना-
रीम्' इति विष्णुस्मरणात् । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्म-
ण्यात्रेयीवधे च ब्रह्महत्याव्रतम् । क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे च
क्षत्रहत्याव्रतमेव मन्यत्रापीति । चशब्दात्साक्ष्ये अनृतवचनादिष्वपि ।
तथाह मनुः (११।८८)—'उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा ।
अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम्' ॥ इति । यत्र व्यवहारे
असत्यवचनेन प्राणिनां वधप्राप्तिस्ताद्विषयमेतत् । प्रायश्चित्तस्याति-
गुरुत्वात् । प्रतिरोधः क्रोधावेशः । निक्षेपश्च ब्राह्मणसम्बन्धी । स्त्री-
चाहिताग्निभार्या पतिव्रतात्वादिमुण्युक्तोच्यते सवनस्था च । यथा-
हाङ्गिराः—'आहिताग्नेर्विजाग्न्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्मह-
त्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च' ॥ इति । 'सवनस्थां स्त्रियं हत्वा
ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्' इति पराशरस्मरणात् । एवं च सवनस्थाशिहोत्रि-
ण्यात्रेयीवधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशात्तद्व्यतिरिक्तस्त्रीवधस्य स्त्री-
शूद्रविद्वक्षत्रवध इत्युपपातकमध्यपाठादुपपातकत्वमेव । ननु 'ब्राह्म-
णो न हन्तव्य' इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयगतत्वेन लिङ्गवचनयोरविव-
क्षितत्वाद्ब्राह्मणजातेश्च स्त्रीपुंसयोर(१)विशेषात्तदतिक्रमनिमित्तप्रा-
यश्चित्तविधेर्ब्रह्महा द्वादशाब्दानात्यस्योभयत्र प्राप्तत्वात्किमर्थं तथा-
त्रेयीनिषूदक इत्यतिदेशवचनम् । उच्यते—सत्यपि ब्राह्मणत्वेऽनात्रे-
य्या वधस्य च महापातकप्रायश्चित्तनिराकरणार्थमतस्तस्योपपातकम-
ध्यपाठादुपपातकप्रायश्चित्तमेव । आतिदेशिकेषु च प्रायश्चित्तस्यैवा-
तिदेशो न पातित्यस्य । अतः पतितत्यागादिकार्यं(२)मत्र न भवति २५१॥

(वी० मि०) ब्रह्मवधार्थं यागस्थक्षत्रियवधार्थं च प्रवृत्तस्य वधा-
निष्पत्तौ प्रायश्चित्तमाह—

चरेद्ब्रतमहत्त्वाऽपि घातार्थं चेतसमागतः ॥

यानार्थं ब्राह्मणद्विर्यथागतस्तदा देवादहत्याऽपि व्रतं चरेदित्यर्थः । व्रतं चाऽत्र निमित्ततोऽभिहितं त्रैवार्षिकं काण्डादिना क्षने जाने । अन्यथा तु 'जरप्रक्षेपमात्रे वार्षिकं व्रतम्, अगाननस्तु तदर्थं मानसव्यापारमात्रे द्वादशरात्रमग्न्यक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्' इत्यापत्त्यभ्येकव्रतमिति भवदेव । इदं च व्रतमपीत्यन्वयेन व्रतान्यत्वं लभ्यते ॥

द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ २५२ ॥

(वी० मि०) सवनस्थे सोमयागं कुर्याने ब्राह्मणे कामतो हते द्वादशवार्षिकं व्रतं द्विगुणमादिशेत् । तुल्यत्वेन कामकृते सवनस्थ-ब्राह्मणवधे द्विगुणप्रायश्चित्तव्यवच्छेदः । मरणस्य द्वैगुण्यासम्भवादिति दिक् ॥ २५२ ॥

(मिता०) किञ्च—

चरेदिति । यथावर्णमित्यनुवर्तते । ब्राह्मणादिहनेने कृत्तनिश्चयस्त-
द्यापादनार्थं सम्यगागत्य शस्त्रादिप्रहारे कृते कथञ्चित्प्रतिघातादिप्रति-
बन्धवशादसौ न मृतस्तदा अहत्वापि यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं
चरेत् । तथा च गौतमः--'सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे अहत्वापि' इति । ननु
हनेने तदभावे धैकप्रायश्चित्तता न युक्ता । सत्यम् । अत एवापदेशि-
केभ्यो न्यूनत्वादातिदेशिकानां पादेनान्येव ब्रह्महत्यादिव्रतानि द्वाद-
शवार्षिकादीनि भवन्ति । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् । किञ्च—यस्तु सवन-
सम्पाद्यं सोमयागमनुतिष्ठन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्मिन्द्वादशवार्षि-
कादिव्रतं द्विगुणं समादिशेत् । तेषां च व्रतानां गुह्यलघुभूतानां जा-
तिशक्तिगुणाद्यपेक्षया सत्यपि सवनस्थत्वस्याविशेषे पूर्ववदेव व्यव-
स्थाऽवगन्तव्या । ब्रह्महत्यासमानां तु गुर्वधिक्षेपादीनामातिदेशिके-
भ्योऽपि न्यूनत्वादधोर्नं द्वादशवार्षिकादि प्रायश्चित्तमित्युक्तम् ॥ २५२ ॥

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(वी० मि०) अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह—

सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् ॥

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥ २५३ ॥

वाळवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

पिण्याकं वा कणान् वापि भक्षये(१)त्तु समा निशि ॥२५४॥

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविष्णूत्रमेव च ॥

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

सुरापः सुरादीनामन्यतममग्निवदत्यु(२)ष्णं पीत्वा मरणाच्छुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । पयो दुग्धम्, एतच्च कामकृते । अकामकृते त्वाह—
बालेत्यादि । गोछागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतो, जटाधारी, अपि-
शब्दान्मुण्डी वा ब्रह्महत्याव्रतं द्वादशाब्दिकं चरेत् । अत्र—

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा जटी ध्वजी ।

इति संवर्तवचनात्प्राप्तस्याऽत्र विशिष्याऽभिधानाच्छिरःकपाल-
धारणादिनिवृत्तिरवगम्यते । पुनः पुनः सुरापाने त्वकामकृतेऽपि
मरणान्तिकमेव । 'अभ्यासेन तु सुरापोऽग्निवर्णो तां पिबेत् द्विजो
वर्णात्पूतो भवतीति विज्ञायते' इति वसिष्ठवचनात् । अत्र द्विजाति-
पुरस्कारेणाऽभिधानमनुपनीतसाधारणम् ।

सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिः ।

इति स्मरणात्—

प्रागुपनयना(३)द्बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि ।

तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता पिता तथा ॥

इति वचनाच्च । अत एव 'त्रयो वर्णा' इति वक्ष्यति । 'प्रागुपन-
यनात्कामचारकामवादकामभक्षाः' इति गौतमवचनं तु पञ्चवर्षाभ्य-
न्तरपरम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।

दोषस्तु वत्स(४)रान् पञ्च ऊर्ध्वं पित्रोस्तु तद्गुरोः ॥

इति नारदवचनादिति दिक् । परन्तु—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्ताद्मर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥

इति वचनादर्धं प्रायश्चित्तम् । एकादशवर्षादूर्ध्वं 'पादो बालेषु दा-

(१) भक्षयेन्निसमा—इति सु० पु० पाठः । (२) अत्युष्णं—इति ख० पु० पाठः ।

(३) अनुपेतस्तु यो बालो—इति ख० पु० पाठः ।

(४) दोषस्त्वापञ्चमादूर्ध्वं पित्रोः सुहृदोः । इति ख० पु० पाठः ।

नश्यः' इति वृद्धिप्लुक्तः पादः । तस्मादिमिधितेप(१)नुपलभ्यमान-
रसगन्धसुरापाने त्याह पिण्याकमिति । समा वर्षाणि श्रीणि । तिलक-
लकं तण्डुलकणान्या निशि भक्षयेदिति । तुशब्देन दिवाभोजनव्यव-
च्छेदः, अशनान्तरस्य व्यवच्छेदश्च । अपिशब्देन वन्यमूलफलदि-
विकल्पः समुच्चीयते ।

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

इति मनुष्यचनं तु तस्मादिमिधितानुपलभ्यमानरसगन्धसुरापान-
विषयमिति देवलः । छर्दने सतीदं प्रायश्चित्तमिति तु मिताक्षरा । मुरप-
सुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा तदितरमद्यपानेऽकामकृते प्रायश्चित्तमाह
अक्षानास्त्विति । तदाह वसिष्ठः—'मद्यपाने त्वसुरायाः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
घृतप्राशनं पुनःसंस्कारश्चे'ति । प्रसङ्गाद्रेतःपानादौ प्रायश्चित्ताभि-
धानम् । पुनःसंस्कारं पुनरुपनयनम्, पुनःपदमुपनीतामिप्रायेण ।
'द्विजातय' इत्यभिधानात् । अनुपनीतस्य चोपनयनं मानान्तरसिद्ध-
मेव । चकारेण—

कारयेत्पुनःसंस्कारं श(२)क्त्या विप्रांश्च भोजयेत् ।

इति वृहस्पत्युक्तब्राह्मणभोजनस्य, वसिष्ठोक्तकृच्छ्रादेश्च समुच्चयः ।
नस्य कृच्छ्रप्रयमिति प्रागुक्तं च कामकृतमद्यपानपरामिति न विरो-
धः । एवकारेण शूद्राणां प्रायश्चित्तव्यवच्छेदः ॥ २५३-२५५ ॥

(मिता०) अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तं प्रक्रमते—

सुराम्बुधृतेति । सुरादीनां मध्येऽन्यतममग्निसंनिभं कषायापा-
दिताग्निस्पर्शदाहशक्तिकं कृत्वा पीत्वा सुरापो मरणाच्छुद्धिं प्राप्नो-
ति । गोमूत्रसाहचर्याद्व्ये एव घृतपयसी प्राप्ते । घृतपयःसाहचर्या-
च्च खैणमेव गोमूत्रम् । एतच्छार्द्रवाससा कार्यम् । 'सुराप आर्द्रवा-
साश्च अग्निवर्णा सुरां पिबेत्' इति पैठानसिस्मरणात् । तथा 'लो-
हेन पात्रेण सुरापोऽग्निवर्णा सुरामायसेन पात्रेण ताम्रेण वा पिबेत्'
इति प्रचेतःस्मरणात् । एतच्च सकृत्पानमात्रे । 'सुरापानं सकृत्कृत्वा-
प्यग्निवर्णा सुरां पिबेत्' इत्यङ्गिरःस्मरणात् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—
'अभ्यासे तु सुरायाश्च अग्निवर्णां पिबेद्विजः' इति, तत्सुराव्यतिरि-
क्तमद्यपानविषयम् । एतच्च कामकारविषयम् । 'सुरापाने कामकृते

(१) तस्मादिमिधिते सत्युपलभ्य०—इति छ० पु० पाठः ।

(२) शाकान्—इति छ० पु० पाठः ।

ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् । मुखे तया विनिर्दिग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति बृहस्पतिस्मरणात् । यत्तु (११९०)—‘सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णी सुरां पिबेत्’ इति मनुना मोहग्रहणं कृतं तच्छास्त्रार्थापरिज्ञानाभिप्रायेण । अत्रेदं चिन्तनीयम्—किं सुराशब्दो मद्यमात्रे रूढ उत तिसृष्वेव गौडीमाध्वीपैष्टीष्वहोस्वित्पैष्ट्यामेवेति । तत्र केचिन्मद्यमात्रे रूढ इति वर्णयन्ति । ‘अभ्यासे तु सुरायाः’ इति वासिष्ठे पैष्ट्यादित्रयव्यतिरिक्तेऽपि मद्यमात्रे सुराशब्दः प्रयोगदर्शनात् । न चासौ गौणः प्रयोग इति शङ्कनीयम्, मदजननशक्तिमत्त्वोपा(१)धिकतया सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ गौणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति । तदयुक्तम्, ‘पानसं द्राक्षं माधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । मधूतं सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकेरजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्’ ॥ इति पुलस्त्येन मद्यविशेषत्वेन सुराया निर्दिष्टत्वात् । अतश्च मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगो गौणः । अन्ये पुनः पैष्ट्यादिषु तिसृषु सुराशब्दस्य रुढिं मन्यन्ते । तथा हि—यद्यप्यनेकत्र सुराशब्दप्रयोगो दृश्यते तथापि कुत्रानादित्वमिति सन्देहे (११९४)—‘गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा’ इति मनुवचनाद्बुद्धमधुपिष्टविकारेष्वनादित्वनिर्धारणात्तत्रैव मुख्यत्वयुक्तम् । न चानेक(२)त्र शक्तिकल्पना दोषः । मदशक्तेरुपाधित्वाश्रयेण तस्य सुपरिहरत्वात् । न च तालादिरसेष्वप्युपाधेर्विद्यमानत्वादतिप्रसङ्गः । पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढत्वाश्रयणात् । अतश्च—‘यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः’ इति तिसृणां सुराणां समानदोषत्वप्रतिपादनपरं न पुनरनयोगौडीमाध्वयोः पैष्टीसुरासमत्वप्रतिपादनपरम् । द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् । एतदप्ययुक्तम्, ‘द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्’ इति पुलस्त्यवचने गौडीमाध्वीभ्यामपि सुरामद्य(३)स्यातिरेकदर्शनात् । तथा (मनुः ११९३)—‘सुरा वै मलमज्ञानां पाप्मा च मलमुच्यते’ इति । अन्नविकारस्यैव सुरात्वनिर्देशादन्नशब्दस्य च ‘अग्नेन व्यञ्जनम्’ इत्यादिषु ग्रीह्यादिविकार एव प्रयोगदर्शनाद्बुद्धमधुनोश्च रसरूपत्वात्तथा सौत्रामणिग्रहेषु चान्नविकार एव सुराशब्दस्य श्रुतत्वात् पैष्ट्येव सुरा मुख्योच्यते ।

इतरयोस्तु सुराशब्दो गौणः । यत्तुक्तम्—‘गौडी माध्वी’ इति मनुवचना-
 त्तिसुख्यर्थात्पत्तिकल्पनिर्धारणेति, तदप्ययुक्तम् । यतो नेदं शब्दानुशा-
 सनयच्छब्दार्थसम्बन्धानादित्वप्रतिपादनपरं किन्तु कार्यप्रतिपादनपर-
 म् । अतो गुणप्रायश्चित्तनिमित्ततया गौडीमाध्वोगौणः सुराशब्दप्रयो-
 गः । एवं च नानेकशक्तिकल्पना दोषो नाप्युपाध्याश्रयणं कृतम् । न चा-
 प्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षणत्वम् । अतश्च (मनुः ११९३)—‘सुरा वै
 मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सु-
 रां पिबेत्’ ॥ इति पैष्ट्या एव वर्णप्रयसम्बन्धित्वेन निषेधः । गौड्यादी-
 नां तु मद्यानां ब्राह्मणसम्बन्धित्वेनैव निषेधो न क्षत्रियवैश्ययोः । (११।
 ९५)—‘यक्षरक्षःपेशाचाप्रं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं
 देवानामश्रता एधिः’ ॥ इति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् ।
 बृहद्विष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव मद्यप्रतिषेधो दर्शितः । ‘माधूकमैक्षत्रं सैरं
 तालं सार्जूरपानसम् । मधूत्थं चैव माध्वीकं मैरेयं नालिकेरजम् ॥
 अमध्यानि दर्शतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु’ इति । बृहदाश्वल्क्ये-
 नापि क्षत्रियवैश्ययोर्दोषाभावो दर्शितः । ‘कामादपि हि राजन्यो वैश्यो
 वापि कथञ्चन । मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते’ ॥ इति ।
 व्यासेनापि तयोर्माध्वीपानमनुज्ञातम्—‘उभौ मध्वासवक्षीवाद्युभौ
 चन्दनचर्चितौ । एकपर्यङ्गरथिनौ एष्टौ मे केशर्षाजुनौ’ ॥ इति । एवं
 ब्राह्मणसम्बन्धित्वेन मद्यमात्रनिषेधे सत्यपि (मनुः ११।९४)—‘गौडी
 माध्वी च पैष्टी च विक्षेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न
 पातव्या द्विजोत्तमैः’ ॥ इति गौडीमाध्वयोः पृथङ्निषेधचर्चनं दोषगुरु-
 त्वेन सुरासमत्वप्रतिपादनपरम् । अयं च सुरानिषेधोऽनुपनीतस्या-
 नूढायाश्च कन्याया भवत्येव । (मनुः ११।९३)—‘तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ
 वैश्यश्च न सुरां पिबेत्’ इति जातिमात्रावच्छेदेन निषेधात् । अतश्च
 (११।६०)—‘सुरां पीत्वा द्विजो मोहात्’ इति प्रायश्चित्तविधिवाक्ये
 मनुना यत् द्विजग्रहणं कृतं तद्वर्णप्रयोपलक्षणार्थम् । निमित्तभूतनि-
 वेधसापेक्षत्वात्त्रिमित्तिकविधेर्निषेधे च वर्णमात्रस्यावच्छेदकत्वात् ।
 यथा ‘यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति’ इति निमित्तवाक्ये
 हविर्मात्राभ्युदयस्य निमित्त(१)त्वावगतौ तत्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये

श्रूयमाणमपि त्रेधा तन्दुलान् विभजेदिति तन्दुलग्रहणं तन्दुलादिरूप-
हविर्मात्रोपलक्षणम् । इयांस्तु विशेषः—‘पादो बालेषु दातव्यः सर्व-
पापेष्वयं विधिः’ इति वचनात्कामकारेऽपि न मरणान्तिकं किन्तु पाद-
मेव द्विगुणीकृत्य षड्वार्षिकं देयम् । ‘विहितं यदकामानां कामात्तद्वि-
गुणं चरेत्’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । एवं वृद्धातुरादिष्वपि योज्यम् ।
तथा (११।२५)—‘तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामंशतां हविः’ इति
मद्यस्यापि जातिमात्रावच्छेदेन निषिद्धत्वादनुपनीतेनापि न पेयम् ।
ननु कथमनुपनीतस्य दोषः । ‘प्रागुपनयनात्कामंचारकामवादकाम-
भक्षाः’ इति गौतमवचनात् । तथा—‘मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति
क्रश्चन । दोषस्त्वा पञ्चमाद्वर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोः’ ॥ इति कुमार-
वचनाच्च दोषाभावावगतेः । उच्यते—सुरामद्ययोर्निषेधवाक्ये जा-
तिमात्रत्वावच्छेदकत्वश्रवणादप्रतिहतैव निषेधप्रवृत्तिः । अत एव
स्मृत्यन्तरे निषेधवचनम्—‘सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थि-
रितिः’ इति । अतः ‘पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः’ इति ।
‘सर्वपापेषु सुरापानादिष्वपि’ इति वचनात्पाद एव सुरापाने प्राय-
श्चित्तम् । तथा जातूकर्ण्येन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तम्—‘अनुपेतस्तु
यो बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि । तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता
तथा पिता’ ॥ इति । अतो गौतमवचनं सुरादिव्यतिरिक्तशुक्तपर्युषि-
तादिविषयम् । कुमारवचनं तु स्वल्पदोषख्यापनपरम् । अत एव
प्रागुपनयनात्कृतदोषस्योपनयनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं मनुना (२।२७)
‘गार्भेर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनो
द्विजानामपमृज्यते’ ॥ इति । अयमत्रार्थः—त्रैवर्णिकानामुत्पत्तिप्रभृति
पैष्टिप्रतिषेधः । ब्राह्मणस्य तु मद्यमात्रनिषेधोऽप्युत्पत्तिप्रभृत्येव । राज-
न्यवैश्ययोस्तु न कदाचिदपि गौड्यादिमद्यप्रतिषेधः । शूद्रस्य न सुरा-
प्रतिषेधो नापि मद्यप्रतिषेधः ॥ २५३ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

वालवासा इति । गोछागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतो वालवासाः ।
वालवासोग्रहणं चीरवल्कलयोरुपलक्षणार्थम् । ‘सुरापगुरुतल्पगौ
चीरवल्कलवाससौ ब्रह्महत्याव्रतं चरेयाताम्’ इति प्रचेतःस्मरणात् ।
जटिग्रहणं मुण्डित्वनिराकरणार्थम् । ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यनेनैव सिद्धे

यद्दालयसनादिग्रहणं तदन्यत्र सम्म(१)धि स्वयं मारितशिरःकपाला-
दिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो जलबुद्ध्या यः सुरां पिबति तद्विषयम् ।
(मनुः (११८९)—‘इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याऽकामतो द्विजम्’
इत्यकामित्वोपाधित्वेन विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् ।
अत्र च सुरापानस्य महापातकत्वात्सत्यप्यातिदेशिकत्वे सम्पूर्णमेव
द्वादशवार्षिकं कुर्यान्न पादोनम् । अत एव बृहदार्णितः—‘द्वादशभि-
र्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्ते’ इति । अथवा पि(२)ण्याकं पिण्डी तं त्रि-
समाः वर्षत्रयपर्यन्तं रात्रौ भक्षयेत् । कणान्वास्तन्वु(३)ललवास्तान्वा
पूर्ववद्भक्षयेत् । एतच्च सकृदेव कार्यम् । (११।९२)—‘कणान्वा भक्ष-
क्षयेद्वदं पिण्याकं वा सकृन्निशि’ इति मनुस्मरणात् । अस्य च
पिण्याकादिभक्षणस्य भोजनकार्यं विहितत्वादृशान्तरपरित्यागः ।
एतच्चोदकबुद्ध्या सुरापाने छर्दनोत्तरकाले वेदितव्यम् । ‘एतदेव व्रतं
कुर्यान्मध्यपदछर्दने कृते । पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोध-
नम्’ ॥ इति व्यासवचनात् । न च सुरासंस्पृष्टेपदुपलभ्यमानतद्ग्रन्थ-
रसोदकपानविषयमिदमिति सुन्दरम् । संसर्गोऽपि सुरात्वस्यानपा-
यात् । यथाज्यत्वस्य पृषदाज्ये । अत एव ‘आज्यपा इति निगमाः
कार्याः न पृषदाज्यपाः’ इत्येवमुक्तं न्यायविद्भिः । यत्पुनरापस्तम्बव-
चनम्—‘स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारान्गत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतु-
र्थं कालं मितभोजनो योऽभ्युपेयात्सवनानुकरूपं स्थानासनाभ्यां विह-
रंस्त्रिभिर्वर्षैः पापं व्यपनुदति’ इति । यस्त्वङ्गिरोवचनम्—‘महापातकसं-
युक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः’ इति, तदुभयमपि पिण्याकं वा कणा-
न्वेत्यनेनैकविषयम् । यदपि यमेन प्रायश्चित्तद्वयमुक्तम्—‘बृहस्पति-
सर्वेनेष्टा सुरापो ब्राह्मणः पुनः । समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी
श्रुतिः ॥ भूमिप्रदानं यः कुर्यात्सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः । पुनर्न च पि-
बेत्तां तु संस्कृतः स विशुध्यति’ ॥ इति, तदुभयमपि पूर्वेण सहैक-
विषयम् । यद्वा अतिरिक्तदक्षिणाकल्पाश्रयणाद्द्वादशवार्षिकेण सह
विकल्प्यते । अत्रापि दालबुद्ध्यादीनां सार्धकवर्षीयमनुपनीतानां तु
नवमासिकमित्येवं कल्पना कार्या । यत्तु मनुवचनम् (११।९२)—‘क-
णान्वा भक्षयेद्वदं पिण्याकं वा सकृन्निशि । सुरापानापनुत्त्यर्थ

(१) संभवे श्रुपमाणश्चसम्बन्धि स्वयं प्र.।

(२) पिण्याकपिण्डम् ४० ।

(३) तदुल्लान्नस्य ४० ।

बालवासा जटी ध्वजी' ॥ इति, तत्तालुमात्रसंयोगे सुराया अबु-
द्धिपूर्वे द्रष्टव्यम् । ननु च द्रवद्रव्यस्याभ्यवहरणं पानमित्युच्यते ।
अभ्यवहरणं च कण्ठादधोनयनं न ताल्वादिसंयोगमात्रम् । अतः कथं
तत्र पाननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । उच्यते, येन ताल्वादिसंयोगेन विना
पानक्रिया न निर्वर्तते सोऽपि पानक्रियाप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धः । अतो
यद्यपि मुख्यपानाभावात् महापातकत्वं तथापि तत्प्रतिषेधेन तदङ्ग-
भूताव्यभिचारिताल्वादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमा-
नत्वाद्भवत्येव प्रायश्चित्तम्—'चरेद्भूतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः'
इति । यथा हननप्रतिषेधेन तदङ्गभूताध्यवसायोदरपि प्रतिषिद्धत्वा-
त्प्रायश्चित्तविधानम् । यत्तु बौधायनीयम्—'त्रैमासिकममत्या सुरापाने
कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनम्' इति । यच्च याम्यम्—'सुरां
पीत्वा द्विजं हत्वा रुक्मं हत्वा द्विजन्मनः । संयोगं पतितैर्गत्वा द्वि-
जश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति । यदपि बार्हस्पत्यम्—'गौडीं माध्वीं सु-
रां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणम-
नुक्रमात्' ॥ इति, तत्रितयमप्यनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थं पाने वे-
दितव्यम् । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । यदा तु सुरासंसृष्टं शुष्करसमे-
वाहं भक्षयति तदा पुनरुपनयनम् । यथाह मनुः (११।१५०)—'अन्ना-
नात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च । पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो
वर्णा द्विजातयः' ॥ इति । यदा च शुष्कसुराभाण्डस्थोदकं पिबति
तदा शातातपोक्तं कुर्यात्—'सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतप्राशन-
महोरात्रोपवासश्च' इति । यत्तु बौधायनीयम्—'सुरापानस्य यो
भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् । शङ्खपुष्पीविपकं तु क्षीरं सर्पिः पिबेत्
य्यहम्' ॥ इति तत्पर्युषितत्वादधिकम् । अकामतोऽभ्यासे पुगर्मनुनो-
क्तम् (११।१४७)—'अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा । पञ्च-
रात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं प्रयः' ॥ इति तन्मतिपूर्वकपाने । ज्ञानतो-
ऽभ्यासे तु बृहद्यम आह—'सुराभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबे-
द्विजः । स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्' ॥ इति । सुराप-
स्य मुखगन्धाघ्राणे तु मानवम् (११।१४९)—'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य
गन्धमाघ्राय सोमपः । प्राणानप्सु त्रिरास्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्य-
ति' ॥ इति, तत्सोमयाजिन एवाऽमतिपूर्वे । मतिपूर्वे तु द्विगुणम् ।
अपीतसोमस्य तु कल्प्यम् । साक्षात्सुरागन्धाघ्राणस्य तु 'घ्रातिरघ्रे-

यमद्योः' इति जातित्रंशकरत्वात् (११।२२४)—'जातित्रंशकरं कर्त्तुं कृत्यान्वयतममिच्छया । चरेत्सान्तपने कृच्छ्रे प्राजापत्यमनिच्छया' । इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २५४ ॥

(मित्ता०) एवं मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानादिति । यः पुनरज्ञानादुदकबुद्ध्या सुरां मद्यं ब्राह्मणः पिबति ये च ब्राह्मणादयो रेतोविण्मूत्राणि प्राश्रन्ति ते त्रयोऽपि द्विजातयो घर्णास्तप्तकृच्छ्रपूर्वकं पुनरुपनयनं प्रायश्चित्तमहन्ति । अथ मद्यपाने योऽयं पुनःसंस्कारः स ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियविशोः स्तदभ्यनुज्ञानस्य दर्शितत्वात् । सुराशब्दश्चात्र मद्यपरः । प्रायश्चित्तस्यातिलघुत्वात् । अज्ञानतो मुख्यसुरापाने द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वाच्च । अत एव गौतमेनात्र मद्यशब्दः प्रयुक्तः । 'अमत्या मद्यपाने पयो घृतमुदकं वा ज्यहं तप्तानि पिवेत्स तप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चे'ति । यदप्यस्मिन्नेव विषये मनुनोक्तम् (११।१४६)—'अज्ञानाद्धारुणो पीत्वा संस्कारेण विशुद्ध्यति' इति, तदपि तप्तकृच्छ्रपूर्वकमेव । गौतमवाक्यानुसंधात् । पुनःसंस्कारश्च पुनरुपनयम् । तद्याश्चलायनाशुक्तक्रमेण कर्तव्यम् । यथोक्तम्—'अधोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम्' इति । मतिपूर्वमद्यपाने वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—'मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशनं पुनःसंस्कारश्च' इति । चान्द्रायणं वा शक्तोक्तम्—'असुरामद्यपायी चान्द्रायणं चरेत्' इति । मुखमात्रप्रवेशे तु मद्यस्यापस्तम्बीयं पद्मात्रम्—'अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ पशोः दुम्बरविल्वानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा पद्मात्रेण विशुद्ध्यति' ॥ इति । एतच्च तालादिमद्यविषयम् । गौडीमाध्योः पुनरज्ञानतः पाने 'असुरायाः सुरायाश्चाज्ञानतः' इति वसिष्ठोक्तः कृच्छ्रातिकृच्छ्रसाहितः पुनःसंस्कारो घृतप्राशश्च द्रष्टव्यः । तयोर्मतिपूर्वपाने तु 'पिण्याकं वा कणान्वा' इति त्रैवार्षिकम् । कामतस्तु तत्पानाभ्यासे 'अभ्यासे तु सुराया अग्निवर्णां सुरां पिवेन्मरणात्पूतो भवति' इति वासिष्ठं मरणान्तिकं द्रष्टव्यम् । नात्र सुराशब्दः प-

अथभिप्रायः । तस्याः सकृत्पानेऽपि मरणान्तिकस्य दर्शितत्वात् । मद्यवासितशुष्कभाण्डस्थोदकस्याज्ञानतः पाने बृहद्यमोक्तम्—‘मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । कुशमूलविपकेन ग्रहं क्षीरेण वर्तयेत्’ ॥ इति । अज्ञानतोऽभ्यासे तु वसिष्ठेनोक्तम्—‘मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चात्पिबेद्विजः । पद्मोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च ॥ एतेषामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति’ । इति । ज्ञानतः पाने तु विष्णूक्तम्—‘मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा पञ्चरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्’ इति । ज्ञानतोऽभ्यासे तु शङ्खेनोक्तम्—‘मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रयावकं पिबेत्’ इति । अत्यन्ताभ्यासे तु हारीतोक्तम्—‘मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्’ ॥ इति । एषु च वाक्येषु द्विजग्रहणं ब्राह्मणाभिप्रायम् । क्षत्रियवैश्ययोरप्रतिषेधादिति दर्शितं प्राक् । इदं च गौडीमाध्वीभाण्डस्थजलपानविषयं गुह्यत्वात्प्रायश्चित्तस्य । तालादिमद्यभाण्डोदकपाने तु कल्प्यम् ॥ २५५ ॥

(वी० मि०) न केवलं द्विजातीनामेवोक्तानि प्रायश्चित्तानि, किन्तु संन्यास्याणामपि (१) स्त्रीत्वाद्विजातीयमित्यभिप्रेत्य निन्दार्थवादमाह—

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ॥

इहैव सा शुनी गृध्री शूकरी चोपजायते ॥ २५६ ॥

ब्राह्मणीपदं द्विजातिभार्यापरं तेन शूद्राया अपि द्विजपरिणितायाः प्रायश्चित्तम् । अत एव मनुः—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

इति । एवं च वर्णपुरस्कारेण निषेधलिङ्गस्य विवक्षितत्वात् क्षत्रियवैश्यजातिस्रियोः सुरापाननिषेधप्राप्तावपि वचनमिदमनर्थकं शूद्रायाः प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वात् । तस्मात् द्विजातिभार्या या सुरां पिबति सा पत्या सह धर्माचरणेनाऽर्जितं स्वर्गलोकं न याति धर्मस्य सुरापानेनैव नाशात् । इह मर्त्यलोके सा शुन्यादिर्जायते इत्यर्थः । एवकारेणाऽन्तरा मनुष्यजन्मयोनिव्यवच्छेदः । चकारेण सुरापीभर्तुः पतनं समुच्चीयते ॥ २५६ ॥

(मित्ता०) द्विजातिभार्या प्रत्याह—

पतिलोकमिति । या द्विजातिभार्या सुरां पिवति सा कनपुण्या-
पि सती पतिलोकं न याति किन्तिवद्देय लोके श्वगृध्रशूकरलाक्षितां
निर्यग्योर्नि क्रमेण प्राप्नोति । ब्राह्मणाग्रहणं चात्र 'तिस्रो वर्णानुपूर्व्ये-
ण' इति न्यायेन यस्य द्विजातेर्यावत्यो भार्यास्तासामुपलक्षणम् । अ-
त एव मनुः—'पतत्यर्थं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिवेत् । पति-
तार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते' ॥ इति । धर्मार्थकामेषु सदाधि-
काराद्भूपत्योरेकशरीरत्वमेव, अतो यस्य द्विजातेर्भार्या सुरां पिव-
ति तस्य भार्यारूपमर्थं शरीरं पतति । पतितस्य च भार्यारूपस्यार्ध-
शरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते । तस्मात् द्विजातिभार्यया ब्राह्मण्या-
द्यया न सुरा पेया । 'तस्माद्ब्राह्मणराजन्या वैश्यश्च न सुरां पिवेत्'
इति निषेधविधौ लिङ्गस्याविवक्षितत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि प्रति-
पेधे सिद्धे पुनर्वचनं द्विजातिभार्यायाः शूद्राया अपि सुराप्रतिषेध-
प्राप्त्यर्थम् । अतो द्विजातिभार्याभिः सुरापाने प्रायश्चित्तस्यार्धं फा-
र्यम् । शूद्रभार्यायास्तु शूद्रायाः शूद्रवदेव न प्रतिषेधः । सुरापानस-
मेषु तु निषिद्धभक्षणादिषु सुरापानप्रायश्चित्तार्धमित्युक्तं प्राक् २५६-
इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(वी०मि०) अथ क्रमप्राप्तं स्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ॥

स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७ ॥

अनिवेद्य नृपे शुद्ध्येत्सुरापव्रतमाचरन् ॥

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥ २५८ ॥

ब्राह्मणस्वामिकपोऽशमापपरिमितसुवर्णापहारी तु स्वहननाय
मुसलं स्वकर्म सुवर्णस्तेयं ख्यापयन् राज्ञेऽर्पयेत् । तेन राज्ञा सकृद-
स्वयमेव हतं ताडितो मृतः शुचिः । यदि वाऽऽयुःशेषवशात् राज्ञा
प्रहृतेऽपि मरणान्मुक्तः तदा शुचिरित्यर्थः । अपिवेति सम्भावना-
विकल्पार्थकम् । तदाह संवर्तः—

स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य राज्ञे शस्यात्तु किल्विपम् ।

ततो मुसलमादाय सकृद्वन्यात्तु तं स्वयम् ॥

यदि जीवति स स्तेनस्ततः पापात्प्रमुच्यते ।

राक्षश्चाऽत्र हनने न दोषः, किन्त्वहनन एव पापम् । 'अन्नन्नेन स्वी राजे'ति गौतमवचनात् । कामकृते स्तेये प्रायश्चित्तमभिधायाऽकामकृतेऽभिधत्ते—अनिवेद्येति । नृपे अनिवेद्य स्वकर्माऽकथयित्वा मुसलं चाऽनर्पयित्वा सुरापव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुद्ध्येत् । सुरापपदेन शिरःकपालधारणादिव्यवच्छेदः । शङ्खोऽप्याह—

अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।

एककालं समश्नानो वर्षे तु द्वादशे गते ॥

रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पगः ।

व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे ॥

आत्मेति । आत्मशरीरमितं सुवर्णं वा एकस्य विप्रस्य जावज्जीववृत्तिक्षमं धनं वा दद्यात् इति, अकामकृतस्तेये प्रायश्चित्तद्वयम् । शूळपाणिस्तु—'द्वादशवार्षिकव्रत आरब्धे हिरण्यादिदानं नैमित्तिकं तत्समाप्तिर्वीज'मित्याह । तत्तुच्छम्, एकस्मिन् दिने व्रतमारभ्य झटित्येव सुवर्णदाने प्रायश्चित्ताधिक्याभावादेवं कल्पने मानाभावादिति दिक् ॥ २५७—२५८ ॥

(मिता०) क्रमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मेणेति । ब्राह्मणस्वामिकं सुवर्णं योऽपहरत्यसौ सुवर्णस्तेयं मया कृतमित्येवं स्वकर्म ख्यापयन् राज्ञे मुसलं समर्पयेत् । मुसलसमर्पणस्य दृष्टार्थत्वात्तेन मुसलेन राजा तं हन्यात् । तेन राज्ञा हतो मुक्तो वा शुद्धो भवति । अवहरणशब्देन च समक्षं परोक्षं वा बलाच्चौर्येण वा क्रयादिस्वत्वहेतुं विना ग्रहणमुच्यते । मुसलं समर्पयेदिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थस्याऽयोमयादेर्ग्रहणम् । अत एव मनुनोक्तम् (८।३१५)—'स्कन्धेनादाय मुसलं लकुटं वापि खादिरम् । (१)असि चोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वा' ॥ इति । शङ्खेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुसलमादाय राजानमुपतिष्ठेदिदं मया पापं कृतमनेन मुसलेन मां घातयस्वेति स राज्ञा शिष्टः सन्पूतो भवति' इति । हननं चावृत्तिविधानाभावात्सकृदेव कार्यम् । अत एव

मनुनोक्तम् (११।१००)—‘(१)ततो मुसलमादाय सकृद्व्यानु तं स्वयम्’ इति । एवं सकृत्ताडनेन राज्ञा हतो मृतः शुज्येत्, मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नपि विशुज्येदिति यावत् । तथा च संघर्तनोक्तम्—‘ततो मुसलमादाय सकृद्व्यानु तं स्वयम् । यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयाद्विशुध्यति’ ॥ इति । यथोक्तं ब्राह्मणवधे—‘मृतकल्पः प्रहारातो जीवन्नपि विशुध्यति’ इति । नन्वताडित एव राज्ञा मुक्तः स्तेनः शुध्येदित्ययमर्थः कस्माद्विशुध्यते । उच्यते—‘अनघप्रेनस्त्री राजे’ति गौतमीये ताडनमकुर्वतो राज्ञो दोषाभिधानात् । भवतु राज्ञो दोषस्तथाप्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा ज्ञेयादिना मुक्तः स्तेनः कथं न शुध्येदिति चेत् । उच्यते—एवं च सति अकारणिका शुद्धिरापतेत् । अथोच्यते—मोक्षोत्तरकालं द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानेन शुद्ध्यङ्गीकरणाद्वाकारणिकेति, तदप्यसुन्दरम् । मुक्तः शुचिरिति मोक्षस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् । अतः प्राच्येव व्याख्या ज्यायसी । मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नपि विशुध्येदिति यावत् । इदं च मरणान्तिकं सार्ववर्षिकस्यापहर्तुर्न तु ब्राह्मणस्यैव । ब्राह्मणस्वर्णहारीति नैमित्तिकवाक्ये विशेषानुपादानात् क्षत्रियादीनां च महापातकित्वाविशेषात्प्रायश्चित्तान्तरस्यानाम्नानाद्य । यत्पुनर्मानवे (११।९९)—‘सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः’ इति विप्रग्रहणं तन्नरमात्रोपलक्षणम् । ‘प्रायश्चित्तीयते नर’ इति तस्यैव प्रकृतत्वात् । (मनुः ११।५४)—‘ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं शुर्वङ्गनागमः’ इति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये ‘सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः’ इत्यत्र श्रूयमाणमप्युपलक्षणमेव युक्तम् । यथाभ्युदितेष्ट्यां यस्य हविरिति वाक्ये तन्दुलग्रहणं हविर्मात्रस्य । इदं च राज्ञा हनने ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । (८।३८०)—‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्’ इति मानवे ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् । यदि कथञ्चिदतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा हन्यते तथापि शुद्धो भवति । (मनुः ११।१००)—‘वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा’ इति ब्राह्मणस्यापि वधेन शुद्ध्यभिधानात् । न च तपसैव वेत्येवकारेण वधनिषेधः । तस्य केवलतपसापि शुद्ध्यभिधानपरत्वात् । यदि वधो निषिद्धस्तर्हि तपसैव वेति

(१) मनुस्मृतौ तु—‘शुद्धत्वा मुसलं राजा सकृद्व्यानु तं स्वयम् । वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥’ इति वाक्यान्तरम् ।

विकल्पाभिधानमनुपपन्नम् । न च दण्डाभिप्रायं विकल्पाभिधानम् ।
तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किञ्च—‘एकार्थास्तु विकल्परन्’ इति न्यायेनैका-
र्थानामेव विकल्पो ब्रूहि्यवयोरिव । न च दण्डतपसोरेकार्थत्वम् ।
दण्डस्य दमनार्थत्वात्तपसश्च पापक्षयहेतुत्वात् । न च ‘वधेन शुध्य-
ति स्तेन’ इति सामान्यविषयेण वधेन ‘ब्राह्मणस्तपसैव वे’ति विशि-
ष्टविषयस्य तपसो विकल्पोपपत्तिः । न हि भवति ब्राह्मणेभ्यो दधि
दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय वेति विकल्पस्तस्माद्वयोरपि सामान्यवि-
षयत्वमेव । यद्वा क्षत्रियस्यापि न निषेधः । मनुना ‘सुवर्णस्तेयकृद्वि-
प्र’ इत्यभिधाय (११।१००)—‘गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं
स्वयम्’ । इति सर्वनाम्ना प्रकृतब्राह्मणपरामर्शेनैव हननविधानात् ।
‘न जातु ब्राह्मणं हन्या’दित्यस्य प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तदण्डरूपहननवि-
षयत्वेनाप्युपपत्तेः । एतच्च मरणान्तिकं मतिपूर्वसुवर्णस्तेयविषयम् ।
‘मरणान्तिकं हि यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्तु कामकृते पापे
विज्ञेयं नात्र संशयः’ ॥ इति मध्यमाङ्गिरःस्मरणात् । अत्र च सुव-
र्णशब्दः परिमाणविशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः । ‘जा-
लसूर्यमरीचिस्थं व्रसरेणू रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिष्ठो
राजसर्षप उच्यते ॥ गौरस्तु ते त्रयः षड्भिर्यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।
कृष्णलः पञ्च ते माषस्तु सुवर्णस्तु षोडश’ ॥ इति षोडशमाषपरिमि-
ते हेमनि सुवर्णशब्दस्य परिभाषितत्वात् । अतो ब्राह्मणसुवर्णापह-
रणं महापातकमित्यादिप्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं यु-
क्तम् । परिमाणकरणस्य दृष्टार्थत्वात् । न ह्यदृष्टार्थपरिमाणस्मरणम् ।
नापि लोकव्यवहारार्थम् । अतत्परत्वात्स्मृतिकारप्रवृत्तेः । अत एवो-
क्तं न्यायविद्भिः—‘कार्यकाले संज्ञापरिभाषयोरुपस्थानम्’ इति ।
तथा नामापि गुणफलोपबन्धेनार्थवदित्युक्तं पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र ।
न च दण्डमात्रोपयोगिपरिमाणस्मरणमित्युक्तमिति युक्तम् । ताव-
न्मात्रार्थत्वे प्रमाणाभावात् । अतोऽविशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम् ।
किञ्च—दण्डस्य दमनार्थत्वाद्दमनस्य च परिमाणविशेषमन्तरेणापि
सिद्धेर्नातीव परिमाणस्मरणमुपयुज्यते । शब्दैकसमधिगम्ये तु महा-
पातकित्वादावेकान्ततः स्मरणमुपयुज्यते । अतः षोडशमाषात्मक-
सुवर्णपरिमितहेमहरण एव महापातकित्वं तन्निमित्तं मरणान्तिका-
दिप्रायश्चित्तविधानं च । द्वित्रादिमाषात्मकहेमहरणं तु क्षत्रियादिहे-

महरणयदुपपातकमेवेति युक्तम् । किञ्च—सुवर्णान्यूनपरिमाणे-
महरणे प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्तत्परिमाणस्यैव हेतोः हरणे मरणान्ति-
कादिप्रायश्चित्तमिति युक्तम् । तथा चोक्तं षट्त्रिंशन्मते—‘वालाग्र-
मात्रेऽपहृते प्रणायामं समाचरेत् । लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायाम-
मत्रयं बुधः ॥ राजसर्पपमात्रे तु प्राणायामचतुष्टयम् । गायत्र्यष्ट-
हन्त्रं च जपेत्पापविशुद्ध्ये ॥ गौरसर्पपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।
यवमात्रं सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥ सुवर्णकृष्णलं लोकमपहृत्य
द्विजोत्तमः । कुर्यात्सान्तपनं कुर्यात्तत्पापस्यापनुत्तये ॥ अपहृत्य सुव-
र्णस्य मापमात्रं द्वि(१)जोत्तमः । गोमूत्रयावकादारस्त्रिभिर्मासैर्विशु-
द्ध्यति ॥ सुवर्णस्यापहरणे घत्सरं यावकी भवेत् । ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं
क्षयमथवा ब्रह्महृतम्’ ॥ इदं च घत्सरं यावकाशनं किञ्चिन्न्यूनसुव-
र्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे मन्वादिमहास्मृतिषु द्वादशवार्षिक-
विधानात् । ‘यलाद्ये कामकारेण गृह्णन्ति स्वं नराधमाः । तेषां तु
यलहर्तृणां प्राणान्तिकमिदोच्यते’ ॥ सुवर्णपरिमाणादर्वागपीत्यभिप्रे-
तम् । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहृतधनं तत्स्वामिने दत्तैव कार्यम् ।
'स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः । स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्त्रा
त्वेकादशाधिकम्’ ॥ इति स्मरणात् । तथा (मनुः ११।१६४)—‘चरे-
त्सान्तपनं कृच्छ्रं त(२)न्निर्यात्यात्मशुद्ध्ये’ इति मनुस्मरणाच्च । दण्ड-
प्रकरणेऽप्युक्तम्—‘शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्’ ॥ इति ।
यद्वाऽत्यशक्त्या राजा हन्तुमसमर्थस्तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—‘स्तेनः
प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत् ततस्तस्मै राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्या-
त्तेनात्मानं प्रमापयेत् मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते’ इति । औ-
दुम्बरं तान्नमयम् । यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तम्—‘निष्का-
लको गोमृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणा-
त्पूतो भवतीति विज्ञायते’ इति, तदपि गुरुधोत्रिययागस्थादिविप्र-
द्रव्यापहारविषयं क्षत्रियाद्यपहर्तृविषयं वा । तत्र निष्मालक इति
निर्गतकेशश्मश्रुलोमाभिधीयते । तथाश्वमेधाद्यनुष्ठानेन वा । तथा
प्रचंतसा मरणान्तिकमभिधायोक्तम्—‘इष्टा वाश्वमेधेन गोसवेन वा
विशुद्ध्येत्’ इति । एतच्च विद्वक्षत्रियाद्यपहर्तृविषयम् ॥ २५७ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अनिवेद्येति । स्वीयं स्तेयं राजन्यनिवेद्य सुरापव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुध्येत् । शवशिरोध्वजे तत्कपालधारणनिराकरणार्थं सुरापव्रतमित्युक्तम् । एतच्चाकामकारविषयम् । (मनुः११।८९)—
 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम्' इत्यकामतो विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् । नन्वकामतोऽपहार एव न संभवतीति कथं तद्विषयत्वम् । उच्यते—यदा वस्त्रप्रान्तग्रथितं सुवर्णादिकमज्ञानादपहरति रजतादिद्रव्यान्तरबुद्ध्या वा हत्वा चानन्तरमेवान्यस्मै दत्तं नाशितं वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पितं तदा सम्भवत्येवाकामतोऽपहारः । यस्तु ताम्रादिकस्य रसवेधाद्यापादितसुवर्णरूपस्यापहारो न तेन्नेदं प्रायश्चित्तम् । मुख्यजातिसमवायाभावात् । न च मुख्यसादृश्यमात्रेण गौणे मुख्यधर्मा भवन्ति । यद्यपीदृशमेवासुवर्णं सुवर्णभ्रान्त्यापहरति तथापि नेदं प्रायश्चित्तम् । असुवर्णापहारित्वादेव । न च सृष्टश्चेद्वाह्यणवधे अहत्वापीतिवदत्रापि दोष इति वाच्यम्, असुवर्णे प्रवृत्तत्वादेव । न ह्यब्राह्मणः सृष्टश्चेदित्यस्य विषयः । यच्चेदं 'मनसा पापं ध्यात्वा प्रणवपूर्वकं व्याहृतीर्मनसा जपेत् । व्याहृत्या प्राणायामं त्रिराचरेत् । प्रवृत्तौ कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरे'दिति, तदपि सम्यगर्थप्रवृत्तिविषयम् । अतो नेदृशमज्ञानतः स्वर्णापहारः प्रायश्चित्तस्य निमित्तं, किन्तु रजतादिबुद्ध्या पूर्वोक्त एव स्वर्णापहारः । अस्मिन्नेव विषये यदापहर्तात्यन्तमहाधनः तदात्मतुलितं सुवर्णं दद्यात् । अथ तावद्धनं नास्ति तपश्चर्यायां चाशक्तस्तदा विप्रतुष्टिकृद्विप्रस्य यावज्जीवं कुटुम्बभरणपर्याप्ततया तुष्टिकरं धनं दद्यात् । यदा तु निर्गुणस्वामिकं द्रव्यमपहरति तदा 'एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत्' इति व्यासेनोक्तं नववार्षिकं द्रष्टव्यम् । यदा पुनरीदृशमेव क्षुत्क्षामकुटुम्बपरिरक्षणार्थमपहरति तदा अत्रिप्रतिपादितं षड्वार्षिकं 'स्वर्जिदादिं वा क्रतुं कुर्यात्तीर्थयात्रां वा', 'षडब्दं वाचरेत्कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः । तीर्थानि वा भ्रमन्विद्वांस्ततः स्तेयाद्विमुच्यते' ॥ इति । यदा त्वपहारसमनन्तरमेव हा कष्टं मया कृतमिति जातानुतापः प्रत्यर्पयति त्यजति वा तदापस्तम्बीयं चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानमाङ्गिरसं वा वज्राख्यं त्रैवार्षिकं द्रष्टव्यम् । ननु प्रत्यर्पणे त्यागे वापहारधात्वर्थस्य

निष्पन्नायात्करणं प्रायश्चित्ताल्पत्वम् । अथानिष्पन्नस्यैव प्रायश्चित्ता-
भावेऽप्यस्याप्रतु प्रायश्चित्ताल्पत्वम् । मैवम्, वपहारस्योपभोगादि-
फलपर्यन्तस्यादुपभोगात्प्राप्तिवृत्तौ च पुष्कलस्यापहारार्थस्याभा-
वाद्युक्तमेव प्रायश्चित्ताल्पत्वं पीतवान्त इवापेयद्रव्ये । नन्वेवं सति
चौरहस्ताद्वलादाकृष्य प्रहणेऽपि तस्योपभोगलक्षणफलाभावात्प्रा-
यश्चित्ताल्पत्वप्रसङ्गः । मैवम्, तस्य त्यागे स्वतःप्रवृत्त्यभावात् फल-
पर्यन्तेऽपहारे स्वतःप्रवृत्तत्वाच्च । यस्तु रजतताम्रादिसंस्मृत्युवर्णा-
पहारे न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तम् । यतः संसर्गेऽपि सुवर्णत्वं नापि-
ति ब्राह्मणत्वमिव पृथग्दाज्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्षिकमेवेति युक्तम् ।
अथ सुवर्णस्तेयसदृशं द्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते । न(१)
नहिं तत्र वैवापिकादिलघुप्रायश्चित्तादिविषयता असुवर्णत्वादेव,
किन्तूपपातकप्रायश्चित्तमेव । यदप्यपरमापस्तभ्यांक्तम्—‘स्तेयं
कृत्वा सुरां पीत्वा कृच्छ्रं सांवत्सरं चरेत्’ इति तत्सुवर्णपरिमाणा-
दर्वाल्मापाच्चाधिकपरिमाणद्रव्यविषयम् । यत्तूक्तं सुमन्तुना—‘सु-
वर्णस्तेयी मासं सावित्र्यष्टसाहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात्, प्रत्यहं त्रि-
रात्रमुपवासस्तप्तकृच्छ्रेण च पूतो भवति’ इति, तत्पूर्वोक्तमापपरि-
माणसुवर्णापहारप्रायश्चित्तेन सह विकल्प्येत । यदप्यपरं तेनैवो-
क्तम्—‘सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति’ इति, तन्म-
नसापहारे प्रवृत्तस्य स्वतः एवोपरतजिहीर्षस्य वेदितव्यम् । अत्रापि
स्त्रीवालवृक्षादिष्वर्धमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यानि च ‘अद्वरत्न-
मनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा’ इत्यादिना सुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपा-
दितानि तेष्वर्धमेव कार्यम् । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतयचनम्—‘रूप्यं
हत्वा द्विजो मो(२)हाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । गद्याणदशकाद्धर्ममा-
शताह्निगुणं चरेत् ॥ आसहन्नात्तु त्रिगुणमूर्ध्वं हेमाविधिः स्मृतः ।
सर्वेषां धातुलोहानां पराकं तु समाचरेत् ॥ धान्यानां हरणे कृच्छ्रं
तिलानामन्दधं स्मृतम् । रत्नानां हरणं विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ।
इति, तदपि गद्याणसहन्नाधिकरजतहरणे सुवर्णस्तेयसमप्रायश्चित्तं
प्रतिपादनार्थं न पुनस्तत्रिष्टयर्थम् । यदपि रत्नापहारे चान्द्रायणमु-
क्तं तदपि गद्याणसहन्नादीनमूल्यरत्नापहारे द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं पुनः
सुवर्णस्तेयसमम् ॥ २५८ ॥

इति गुणस्तेयप्रायश्चित्तहरणम् ।

(वी०मि०) अथ क्रमप्राप्तं गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तमाह—

तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ॥

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

गुरुतल्पगो ज्वलति लोहशयने ज्वलन्त्या लोहमययोषिता सार्धं तां परिष्वज्य स्वपेत् । अथ वा सलिङ्गौ वृषणौ स्वयं छित्त्वाऽञ्जलिनाऽऽदाय नैर्ऋत्यां दिशि देहपातपर्यन्तमकुटिलं गत्वा तनुमुत्सृजेत् । ददाह मनुः—

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।

सूर्मीं ज्वलन्तीमांशिल्य मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥

स्वयं वा शिश्रुवृषणावुत्कृत्याऽऽधाय चाऽञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादाजिह्वगः ॥

तथा—

गुर्वङ्गनाया गमने यदुक्तं पुरुषेष्व(१)पि ।

एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ॥

च(२)कारेण स्त्रीवर्धप्रायश्चित्तमिह व्यवच्छिद्यते । वसिष्ठः—

निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां सूर्मीं परिष्वजेत् ।

निष्कालको मुण्डितकेशः, सूर्मीं लोहप्रतिमा । इदं च कामतो गुरुतल्पगमने । गुरुतल्पत्वादिकमज्ञात्वा गमने त्वाह प्राजापत्यमिति । द्वादश समा वर्षाणि व्याप्य प्राजापत्यं वा चरेदित्यर्थः । शूलपाणिस्तु—‘मातृभिन्नायास्तु पितृपत्न्या असवर्णाया गमने वर्षत्रयं प्राजापत्यमिति व्याचष्टे । ‘रेतस्सेकात्पूर्वं निवृत्ताविदं त्रैवार्षिकमिति भवदेव । गुर्वङ्गनागमनाऽमिलाषेण तदीयशय्याक्रमणमात्रे त्वाह चान्द्रायणं वेदसंहितां च सम्पूर्णां त्रीन् मासान् व्याप्याऽभ्यसेत् ॥ २५९—२६० ॥

(१) पुरुषेऽपि वा—इति ख० पु० पाठः ।

(२) एवकारेण—इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः, परं मूले एवपदानुपलब्धेश्चकारोपलम्भाच्च पाठो विहितः ।

(मित्ता०) उद्देशकमप्राप्तं गुरु(१)नस्तिप्रायश्चित्तमाह—

नस्त इति । नमा वा गुरुतल्पग इति वक्ष्यमाणदलोकगतं गुरुन-
त्पगपक्षम सन्ध्यने । तमेऽयःशयने यथा मरणक्षमं भवति तथा नते
प्रायश्चित्तं कृते कार्णायसे शयने अयोमर्या स्त्रीप्रतिकृत्या नतया
सह गुरुतल्पगः स्वप्यात् । एवं सुप्त्वा तनुं देहमुत्सृजेत् । प्रिये-
तेति यावत् । शयनं च गुरुद्वन्नागमनं नया कृतमित्येवं स्वकर्म धि-
रदाप्य कुर्यात् । (११।१०३)—‘गुरु(२)तल्पमभिभाष्येनः’ इति मनु-
स्मरणात् । तथा स्त्रियमालिङ्ग्य कार्यम्—‘गुरुतल्पगो मृन्मयीमायसो
वा स्त्रियः प्रतिकृतिमश्विर्णा कृत्वा कार्णायसशयने (अयोमर्या
स्त्रीप्रतिकृत्या कृत्वा) तामालिङ्ग्य पूतो भवति’ इति वृद्धद्वारितस्मर-
णात् । तथा मुण्डितलोमकेशेन वृताभ्युक्तेन च कर्तव्यम्—‘निष्का-
लको वृताभ्युक्तस्तप्तां तां सुमीं मृन्मयीं वा परिष्वज्य मरणात्पूतो
भवतीति विज्ञायते’ इति वसिष्ठस्मरणात् । न च (११।१०३)—‘गुरु-
(४)तल्पमभिभाष्येनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सुमीं उपलन्तीं स्वादिल-
प्येऽमृत्युना स विमुच्यते’ ॥ इति मनुवाक्यानुरोधेन तत्तलोदशयनं
तत्तलोदयोपिदालिङ्गनं च निरपेक्षं प्रायश्चित्तद्वयमित्याशङ्कनीयम् ।
आयस्या योपिता स्वपेत् । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तमेऽयःशयन इति
परस्परसोपक्षतयैकत्वावगमादेककदात्वमेव युक्तम् । यथ वा वृषणीं
सलिङ्गो स्वयमुत्कृत्य छित्त्वाऽञ्जलिना गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दक्षिणस्यां
प्रतीच्यां दिशि देहपातान्तमकुटिलगतिर्गत्वा तनुमुत्सृजेत् । यथाह
मनुः—(११।१०४)—‘स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानीपातादज्जिह्वागः’ ॥ इति । गमनं पृष्ठतोऽनी-
क्षमाणेन कर्तव्यम् । ‘ध्रुवेण शिश्नवृषणावुत्कृत्यान्वेक्षमाणो भवेत्’
इति शङ्खालिखितस्मरणात् । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिषध्यते
तत्रैव मरणान्तं तिष्ठेत् । ‘सवृषणं शिश्नमुत्कृत्याऽञ्जलावाधाय दक्षि-
णाभिमुखो गच्छेद्यत्रैव प्रतिहनस्तत्रैव तिष्ठेदाप्रलयात्’ इति वसिष्ठस्म-
रणात् । दण्डोऽप्यत्रायमेव । यथाह नारदः—‘आत्मान्यतमां गच्छ-
न्गुरुतल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते’ ॥
एवं दण्डार्थमपि लिङ्गायुत्कर्तनं पापक्षयार्थमपि भवति । इदमेव
मरणान्तिकं दण्डमभिप्रेत्योक्तं मनुना (११।१३)—‘राजभिर्भृतदण्डा-

स्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति संन्तः सुकृ-
 तिनो यथा' ॥ इति । घनदण्डेन पुनः प्रायश्चित्तं भवत्येव (१।२४०)
 'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे
 स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसम्' ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । अनयोश्च मरणा-
 न्तिकयोरन्यतरानुष्ठानेन गुरुतल्पगः शुद्धेत् । गुरुशब्दश्चात्र मुख्य-
 या वृत्त्या पितरि वर्तते । (२।१४२) 'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति
 यथाविधि । सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते' ॥ इति मनुना
 गुरुत्वप्रतिपादनपरे वाक्ये निषेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वाभिधा-
 नात् । योगीश्वरेण च निषेकादिकर्माभिप्रायेणोक्तम् । 'स गुरुर्यः
 क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति' इति । ननु गुरुशब्दस्यान्यत्रापि
 प्रयोगो दृश्यते । 'उपनीय गुरुः शिष्य'मित्यादिनाऽऽचार्ये (मनुः२।१४९)
 'स्वलपं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्यात्'
 इत्युपाध्याये । व्यासेनाप्यन्यत्र प्रयोगो दर्शितः—'गुरवो मातृपितृ-
 पत्याचार्यविद्यादातृज्येष्ठभ्रातर ऋत्विजो भयत्रातान्नदाता च' इति ।
 न चानेकार्थकल्पनादोषः । गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः पूजा-
 र्हतायाः सर्वत्रानुस्यूतेः । दर्शितं च तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगी-
 श्वरेण—'पते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी' इति । मान्या
 इत्युपक्रम्य गरीयसीत्युपसंहारं कुर्वता । (मनुः२।१४५) न च 'उपा-
 ध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता' इत्युपाध्यायादधिकाचार्या-
 त्पितुरतिशयितत्ववचनात्स एव मुख्य इति वाच्यम् । आचार्येऽप्य-
 तिशयितत्वस्याविशिष्टत्वात् । (मनुः२।१४६)—'उत्पादकब्रह्मदात्रोर्ग-
 रीयान्ब्रह्मदः पिता' इति । गौतमेनाप्युक्तम्—'आचार्यः श्रेष्ठो गुरु-
 णाम्' इति । किञ्च—यद्यतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते तर्हि सह-
 स्रमिति वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वे गुरवस्तत्पत्नीग-
 मनं गुर्वङ्गनागमनमिति युक्तम् । उच्यते—निषेकादीनीति मनुवचनं
 निषेकादिकर्तुर्जनकस्य गुरुत्वप्रतिपादनपरम्, अनन्यपरत्वात् । यत्पु-
 नर्व्यासगौतमवचनं तत्परिचर्यापूजादिविधिशेषतया स्तुत्यर्थत्वेना-
 न्यपरम् । अतो गुरुत्वप्रतिपादनपराभिषेकादीतिमनुवचनान्पितुरेव
 मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितम् । अत एव वसिष्ठेनाचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु
 चैवमित्याचार्यदारेष्वातिदेशिकं गुरुतल्पप्रायश्चित्तमुक्तम् । तथा
 जातृकर्ण्यादिभिरप्युक्तम्—'आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुतल्पव्रतं चरेत्'

इत्यादि । आचार्यादिर्गुरुष्वगुरुष्वे मूपदेशन एव मतप्रातेरतिदेशोऽन-
र्थक एव स्यात् । किञ्च संवर्तेन स्पष्टमेव पितृदारप्रहणं कृतम्—
'पितृदारान्स्मरुह्य नातृवर्षं नराधमः' इति । पद्विंशन्मतेऽपि—
'पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा योऽधिगच्छति' इति । अत्रोऽपि निषे-
कादिकर्ता पितृव्यं गुरुः । तत्र गुरुत्वं वर्णवत्तुष्टयेऽप्यविशिष्टम् ।
निषेकादिकर्तृत्वस्याविशेषात् । अतः स विप्रो गुरुत्ववर्णते इति विप्र-
प्राणमुपलक्षणम् । अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकम् । गमनं च
चरमघातुघिसर्गपर्यन्तं कथ्यते । अतस्ततोऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापात-
कित्वम् । तत्र चेदं 'तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्था' इत्याद्युक्तं मरणाभित्तकं
प्रायश्चित्तद्वयम् । तत्र जनन्यामकामकृते । तत्तत्पत्न्यां तु सवर्णा-
यामुत्तमवर्णायां च कामकृते द्रष्टव्यम् । 'पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा
योऽधिगच्छति । जननीं चाप्यविज्ञाय ना मृतः शुद्धिमाप्नुयात्' ॥
इति पद्विंशन्मतेऽभिधानात् । जनन्यां तु कामकृते घासिष्टं 'निष्का-
लको घृताभ्यक्तो गोमयाशिना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्' इति द्रष्ट-
व्यम् । अकामतोऽभ्यासेऽप्येतदेव । ननु च 'मातुः सपत्नीं भगिनी-
माचार्यतनयां तथा । आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतत्त्वपगः' ॥
इत्यतिदेशाभिधानान्मातृसपत्नीगमने त्वौपदेशिकं प्रायश्चित्तमयु-
क्तम् । उच्यते—पितृभार्या सवर्णामित्यस्मादेव वचनात्सवर्णप्रहणा-
ङ्गीगवर्णसपत्नीविषयमिदमातिदेशिकमिति न विरोधः । इदं च मु-
दयस्यैव पुत्रस्य । इतरेषां पुनः पुत्रकार्यकरत्वेमेव न पुत्रत्वम् । यथा-
ह मनुः (९।१८०)—'क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोन्नितान् । पुत्र-
प्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः' ॥ इति । तत्रोभयेच्छातः
प्रवृत्तौ 'तप्तेऽयःशयने' इति प्रथमं प्रायश्चित्तम् । स्येन प्रोत्साहने तु
'गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ' इति द्वितीयम् । अनुवन्थानिशयेन प्रायश्चि-
त्तगुरुष्व(१)स्योक्तत्वात् । तथा प्रोत्साहितस्य तु मानयं तमलो-
हशयनञ्जलत्सुर्भ्यालिङ्गनयोरन्यतरं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्गेन द्वादशवा-
पिकमुक्तम्—'अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः । एककालं
(२)लम्भीत वर्षे तु द्वादशे गते ॥ रुक्मस्तेयी नृगपक्ष प्रपत्ता
गुरुतत्त्वपगः । यतेर्ननेन शुष्यन्ति महापातकिनस्त्रियमे' ॥ इति,
तत्तत्सवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामकृते वा द्रष्टव्यम् । तथैव

प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । १७७

कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ षड्वार्षिकम् । अकामतस्तु त्रैवार्षिकम् । जनन्यां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्निवृत्तौ द्वादशवार्षिकम् । अकामतस्तु षड्वार्षिकमिति कल्प्यम् । 'यत्तु संवर्तेन—'पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं नराधमः' इत्यादिना समारोहणमात्रे तप्तकृच्छ्र उक्तः स हीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादर्वाङ्गदृष्टव्यः २५९. (मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

प्राजापत्यमिति । अथवा प्राजापत्यं कृच्छ्रं वक्ष्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत् । एतच्च ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वं द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीं सवर्णां व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् । तत्रैव कामतः प्रवृत्तावौशनसम्—'गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महन्तं प्रणमात्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्' इति । क्षत्रियागमने तु मतिपूर्वं याज्ञवल्कीयम्—'मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा' इति गुरुतल्पव्रंतातिदेशान्नववार्षिकम् । इदं चातिदेशिकं सवर्णगुरुभार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतो मरणान्तिकस्याकामतो द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् । अतः क्षत्रियादिविषयमेवेति युक्तम् । तत्रैव कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकम् । 'मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः । अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः' ॥ इति कण्वस्मरणात् । अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं यदा न विकीर्षति तदा 'छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा' इति याज्ञवल्कीयो वधदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्टव्यः । वैश्यायां तु गुरुभार्यायां कामतो गमने षड्वार्षिकम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—'ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकमेव मन्यवर्णास्वपि । अयमर्थः—ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने पादन्यूनं द्वादशवार्षिकं यावत् । तस्यैव तथाभूतायां वैश्यायां षड्वार्षिकम् । शूद्रायां तु त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति । एवं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकम् । शूद्रायां तु षड्वार्षिकम् । एवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति । वैश्यायां तु कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकमेव । 'गुरोर्भार्यां तु यो वैश्यां मत्या गच्छेत्पुनः पुनः । लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुध्येत्स किल्बिषात्' ॥ इति लौगाक्षिस्मरणात् । शूद्रायां तु कामतोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकम् । 'पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः । ब्रह्मच-

यमदुष्टात्मा संचरेद्वाद्शाब्दिकम् ॥ इत्युपमन्मुस्मरणात् । क्षत्रियायां
 तु गुरुभार्यायामनुष्ठिपूर्वगमने यमोक्तं त्रैवायिकमष्टमकालाशनं द्रष्ट-
 व्यम् । 'कालेऽष्टमे वा भुजानो ब्रह्मचारी सदा व्रती । स्थानासनाभ्यां
 विहरंश्चिरतोऽभ्युपयन्तपः । अघःशायी त्रिभिर्वर्षेस्नदपोद्देन पातक-
 म्' ॥ इति । अत्रैवाभ्यासे जातूकर्णोक्तं—'गुरोः धनसुतां भार्या
 पुनर्गत्वा त्यकामतः । अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुद्धे जीवन्मृतोऽपि वा' ॥
 इति । वैद्यायां त्यकामतो गमने प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमभ्येतदेव
 याजवल्कीयम् । तथा च वृद्धमनुः—'गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्या-
 गमे तथा । अद्भ्ययमकामात्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेत्' ॥ इति । त-
 त्रैवाभ्यासे द्दारीतोक्तं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम्—'अभ्यस्य विप्रो वै-
 द्यायां गुरोरज्ञानमोहितः । पडङ्गं ब्रह्मचर्यं च स चरेद्यवदायुषम्' ॥
 इति । गुरुभार्यायां शूद्रायां त्वमनिपूर्वं मानवम् (११।१०५)—'वैद्याङ्गी
 चीरवासा वा दमश्चुलो विजने घने । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमन्धमेकं
 समाहितः' ॥ इति । अथवा 'गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कण्टकिनीं
 शाखां परिष्वज्याघःशायी त्रियवर्णा भैसाहारः पूनो भवति' इति तु-
 मन्तूकं कुर्यात् । तत्रैवाभ्यासे मानवम् (११।१०६)—'चान्द्रायणं वा
 श्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः' इति । क्षत्रियायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतः-
 सेकादर्धाङ्गनिवृत्तौ व्याघ्रोक्तम्—'कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रा-
 तिकृच्छ्रकम् । चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः' ॥ इति । अ-
 त्रेयं व्यवस्था—तया प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं प्राजापत्यचरणम् ।
 उभयेच्छातः प्रवृत्तस्यातिकृच्छ्रचरणं तावदेव । स्वेन प्रोत्साहितायां
 पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रानुष्ठानं च तावदेवेति । तत्रैवाऽकामतः प्रवृत्तस्य
 रेतःसेकात्पूर्वं कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—'चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं
 तथैव च । सकृद्वत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात्क्षत्रियां द्विजः' ॥ इति । तथा
 प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्तकृच्छ्रः । स्वेन
 प्रोत्साहितायां तु चान्द्रायणम् । वैद्यायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसे-
 कात्पूर्वं निवृत्तौ कण्वोक्तम्—'तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं
 गुरोः । भार्या वैद्यां सकृद्वत्वा बुद्ध्या मासं चरेद्द्विजः' ॥ इति । अत्रो-
 भयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः ।
 तथा प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् । अत्रैवाऽकामतः प्रवृत्तस्य प्रजापति-
 राह—'पञ्चरात्रं तु नाश्रीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव च । वैद्यां भार्या गुरो-

गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः' ॥ इति । तथा प्रोत्साहितस्य तु पञ्चरात्रम् ।
उभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायामष्टरात्रम् ।
शूद्रायां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ जावालिराह—
'अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं वा तथैव च । गुरोः शूद्रां सकृद्वत्वा
बुध्या विप्रः समाचरेत्' ॥ इति । तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः ।
उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तत्रै-
वाकामतः प्रवृत्तस्य दैर्घतमसम्—'प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोप-
वासकम् । गुरोः शूद्रां सकृद्वत्वा चरेद्विप्रः समाहितः' ॥ इति । तथा
प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् । स्वेन
प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अनयैव दिशान्येषामपि स्मृ-
तिवचसां विषयव्यवस्थोहनीया । पुरुषवच्च स्त्रीणामप्यत्र महापात-
कित्वमविशिष्टम् । तथा हि कात्यायनः—'एवं दोषश्च शुद्धिश्च पति-
तानामुदाहृता । स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः' ॥ इति ।
अतस्तस्या अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्तिकमविशिष्टम् । अत एव
पुरुषस्य मरणान्तिकमुक्त्वा स्त्रिया अपि योगीश्वरेण मरणान्तिकं
दर्शितम्—'छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा' इति ।
अकामतस्तु मनुनोक्तम्—(११।१८८) 'एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु
पतितास्वपि' इति । द्वादशवार्षिकमे(१)वार्धकल्पनया कार्यम् ।
यानि पुनर्गुरुतल्पसमानि 'सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु
च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्' ॥ इति प्रतिपादिता-
नि, यानि चातिदेशविषयभूतानि 'पितुः स्वसारं मातुश्च मातुला-
नीं स्नुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचा-
र्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः' ॥ इति प्रतिपादितानि, तेष्वे-
करात्रादूर्ध्व(२)मकामतोऽभ्यस्तेषु यथाक्रमेण पञ्चावर्षिकं नववार्षिकं
च प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । अस्मिन्नेव विषये कामतोऽत्यन्ताभ्यासे म-
रणान्तिकम् । तथा च बृहद्यमः—'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनि-
ष्वन्त्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते' ॥ इति ।
अन्त्यजाश्चात्र—'चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहिकस्तथा । मा-
गधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः' ॥ इति मध्यमाङ्गिरोदर्शिता
ज्ञातव्याः । न तु 'रजकश्चर्मकारश्च' इत्यादिप्रतिपादिताः । तेषु लघु-

प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । तथा (११।१७४)—‘चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति’ ॥ इति चाण्डालादिसाम्यं प्रतिपादयता मनुनापि कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणान्तिकं दर्शितम् । तथा हि—अज्ञानतश्चण्डाली गमनाभ्यासे पतत्यतः पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चण्डालैः साम्यं गच्छति । अतो द्वादशवार्षिकाधि(१)कं मरणान्तिकं कुर्यात् । एतच्च बहुकालाभ्यासविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह मनुः (११।१७८)—‘यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः । तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति’ ॥ इति । अत्र वृषलीशब्देन चण्डाल्यभिधीयते—‘चण्डाली बन्धकी वैश्या रजःस्था या च कन्यका । ऊढा या च स्वगोत्रा । स्याद्वृषल्यः पञ्च कीर्तिताः’ ॥ इति स्मृत्यन्तरे चण्डाल्यां वृषलीशब्दप्रयोगदर्शनात् । बन्धकी स्वैरिणी । कथं पुनराभ्यासावगमः । उच्यते—यत्करोत्येकरात्रेणेत्यत्यन्तसंयोगापवर्गवाचिन्यास्तृतीयाया दर्शनात् । एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गमनस्याभ्यासं विनानुपपन्न इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते । अत एवैकारात्राद्बहुकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तं द्वादशवर्षादिगुरुतल्पप्रतातिदेशिकं मरणान्तिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा (२)चण्डाल्याद्याः सकृद्गच्छति तदा ‘चण्डालपुलकसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् । कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्’ ॥ इति यमाहुक्तं संवत्सरं कृच्छ्रानुष्ठानं चान्द्रायणद्वयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । स्वयोनिष्वन्त्यजासु चेत्येकवाक्यसमभिव्याहाराद्भगिन्यादिष्वपीयमेव व्यवस्था वेदितव्या । मरणान्तिकं चात्राग्निप्रवेशनम् । ‘जनन्यां च भगिन्यां च स्वसुतायां तथैव च । स्नुषायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम् । अतिपातकिनस्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम्’ ॥ इति कात्यायनस्मरणात् । जनन्यां सकृद्गमने अग्निप्रवेश इति द्रष्टव्यम् । महापातकस्य जननीगमनस्य तदतिदेशविषयभूतातिपातकस्य भगिन्यादिगमनस्य च तुल्यत्वायोगात् । यत्तु बृहद्यमेनोक्तम्—‘चाण्डालो पुलकसो म्लेच्छो स्नुषां च भगिनीं सखीम् । मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ॥ मातुलानीं प्रवजितां स्वगोत्रां नृपयोषितम् । शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा

चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति, यच्चाङ्गिरोवचनम्—‘पतितान्त्यस्त्रियो ग-
त्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि
वा’ ॥ इति, तदुभयमपि गुरुतत्पतिदेशविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य
रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदपि संवर्तवचनम्—‘भगिनीं मा-
तुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजाम् । एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्त-
कृच्छ्रं समाचरेत्’ ॥ इति, तदनन्तरोक्त एव विषये अकामतः प्रवृ-
त्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेता एवात्यन्तव्य-
भिचारिणिर्गच्छति तदापीदमेव प्रायश्चित्तयुगलं चान्द्रायणतप्त-
कृच्छ्रात्मकं क्रमेण कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीषु
तु गुरुणोपभुक्तास्वपि गमने गुरुतत्पत्वदोषो नास्ति । ‘जायुक्तं पार-
दार्यं च कन्यादूषणमेव च । साधारणस्त्रियां नास्ति गुरुतत्पत्व-
मेव च’ ॥ इति व्याघ्रस्मरणात् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्युच्चा-
वचप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिपराण्यन्विष्य विषयव्यवस्थोहनीया ग्रन्थ-
गौरवभयात् लिख्यन्ते ॥ २६० ॥

इति गुरुतत्प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(वी० मि०) अथ क्रमप्राप्तं महापातकिसंसर्गिप्रायश्चित्तमाह—

एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ॥

कन्यां समुद्रहेदेषां सोपवासामकिञ्चनम् ॥ २६१ ॥

यस्त्वेभिर्ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह शयनासनादिना वत्सरं सं-
वसेत् सोऽपि तत्समः संसर्गनिरूपकब्रह्महादितुल्यप्रायश्चित्तवान्
भवति । अपिशब्देन सद्यःपातहेतुयाजनाऽध्यापनयौनादिसंसर्गसमु-
च्चयः । तुशब्देन प्राणान्तिकप्रायश्चित्तं कामकृतेऽपि संसर्गे व्य-
वच्छिनत्ति ।

यस्य येनेह संसर्गस्तस्य तद्व्रतमादिशेत् ।

इति छागलेयवचनात् ।

महापातककर्तारश्चत्वारो वा विशेषतः ।

अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्नात्वा वा मंहति क्रतौ ॥

इति यमवचनाच्च । अज्ञानतः संसर्गे तु षड्वार्षिकमेव । अत्रो-
पपातक्यादिसंसर्गेऽप्युपपातकित्वादितत्तत्प्रायश्चित्तं भवति ।

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

इत्यविशेषितमनुवचनादित्यवधेयम् । पतिते यौनसम्बन्धः क्वचि-
दपातित्यप्रयोजकत्वात् प्रायश्चित्तनिमित्तमित्याह—कन्यामिति । एषां
ब्रह्महादीनां चतुर्णां कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नामपि सोपवासा-
मकिञ्चनां पितृदत्तवस्त्रालङ्कारादिहीनां स्वयमेवोपगतां समुद्रहे-
देवं न पततीत्यर्थः । अत्र विशेषमाह वृद्धहारीतः—‘पतितस्य कुमा-
रीं विवस्त्रामहोरात्रमुपोषितां प्रातः शुक्लेनाऽहतेन वाससाच्छादितां
नाऽहमेतेषां न ममैते इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्वहे’दि-
ति । अन्यथा तु तस्या विवाहे पतितो भवत्येवेति जि(शा)कलः ? । अत्र
महापातकेषु लघुगुरुप्रायश्चित्तान्तराणि तद्विषयव्यवस्थाश्च ग्रन्थ-
विस्तरभयात् कलिवशेन पापनिह्वाय बहुधा प्रायश्चित्तानाचरणाच्च
नेह तन्यते । एवमग्रेऽपि संक्षेपतो व्याख्यानेन बीजमवसेयम् ॥२६१॥

(मिता०) एवं ब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तान्यभिधायाऽवसर-
प्राप्तं तत्संसर्गिप्रायश्चित्तमाह—

एभिरिति । एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिरेकं संवत्सरं योऽत्यन्तं
संवसति सहाचरति सोऽपि तत्समः । यो येन सहाचरति स तदी-
यमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तातिदेशार्थं तत्समग्रह-
णं, न पुनः (१)पातकित्वातिदेशार्थम् । तस्य ‘यश्च तैः सह संवसेत्’
इत्युपदेशत एव सिद्धत्वात् । अत्र च सत्यप्यतिदे(२)शत्वे कृत्स्नमेव
द्वादशवार्षिकं कार्यम्, साक्षान्महापातकित्वात्संसर्गिणः । अपिश-
ब्दान्न केवलं महापातकिसंयोगी तत्समः किन्त्वतिपातकिपातक्युप-
पातक्यादीनां मध्ये यो येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्सम इति
तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति दर्शयति । अत एव मनुना सकलं
प्रायश्चित्तजातमभिधायाभिहितम् (११।१८१)—‘यो येन पतितेनैषां
संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये’ ॥
इति । विष्णुनापि सामान्येनोपपातक्यादेनास्विमात्रसंसर्गे तत्प्राय-
श्चित्तभाक्त्वं दर्शितम्—‘पापात्मना येन सह यः संसृज्यते स त-
स्यैव व्रतं कुर्यात्’ इति । अत एव मनुना सामान्येनैनास्विमात्रप्रति-
षेधः कृतः (११।१८९)—‘एनास्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कश्चित्समाच-
रेत्’ इति । तथा—‘न संसर्गं भजेत्साद्भिः प्रायश्चित्ते कृते सति’
इति । एतच्च द्वादशवार्षिकादिपतितप्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वसंसर्गविष-

यम् । 'पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः । मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयं च पतितो भवेत्' ॥ इति देवलस्मरणात् । अज्ञानतः संसर्गे पुनर्वसिष्ठोक्तम्—'पतितसम्प्रयोगे तु ब्राह्मेण वा यौनेन वा स्त्रावेण वा यास्तेभ्यः सकाशान्मात्रा उपलब्धास्तासां परित्यागत-
स्तैश्च न संवसेदुदीचीं दिशं गत्वाऽनश्नन् संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते' इति । तथा—'ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत्' ॥ (१) इति, तै(२)रिति तृतीयया सर्वनामपरामृष्टप्रकृतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिण एव महापातकित्ववचनात्तत्संसर्गिणो न महापातकित्वम् । ननु महापातकिसंसर्ग एव महापातकित्वे हेतुर्न ब्रह्महादिविशेषसंसर्गः । तस्य व्यभिचारात् । अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोऽपि महापातकिसंसर्गो विद्यते इति तस्यापि महापातकित्वं स्यान्न च प्रतिषेधः । उच्यते—स्यादेवं यदि प्रमाणान्तरगम्यं महापातकित्वं स्यात् । शब्दैकसमाधिगम्ये तु (३) तस्मिन्नेव भवितुमर्हतीति । तैरिति प्रकृतविशेषपरामर्शना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव महापातकित्वहेतुत्वस्यावगमितत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधामावोऽप्यहेतुः प्राप्यभावादेव । अतः संसर्गिसंसर्गिणां द्विजातिकर्मभ्यो हानिर्न भवति प्रायश्चित्तं तु भवत्येव । न च संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम् । (११।१८९)—'एनास्विभिर-
निर्णिक्तैर्नार्थं कश्चित्समाचरेत्' इति सामान्येनैतस्विमात्रसंसर्ग-
प्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गिसंसर्गस्यापि प्रतिषिद्धत्वात्पातित्याभावेऽपि युक्तमेव प्रायश्चित्तम् । तच्च पादहीनम् । 'यो येन संवसेद्द्वर्ष सोऽपि तत्समतामियात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः' ॥ इति व्यासोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं चतुर्थपञ्चमयोरपि कामतः संसर्गिणोरर्धहीनं त्रिपादोऽनं च द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादि-
संसर्गिण एव तदीयप्रायश्चित्ताधिकारो न संसर्गिसंसर्गिण इति सिद्धम् । अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणान्तिकमुपदिष्टं तथापि संसर्गिणस्तन्नातिदिश्यते । स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति व्रतस्यैवातिदेशात् । मरणस्य च व्रतशब्दवाच्यत्वाभावात् । अतोऽत्र काम-
कृतेऽपि संसर्गे द्वादशवार्षिकमकामतस्तु तदर्थम् । संसर्गश्च स्व-

निबन्धनकर्मभेदादनेकधा भिद्यन्ते । यथाह बृहद्बृहस्पतिः—‘एक-
शय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपङ्क्त्यन्नमिश्रणम् । याजनाध्यापने योनि-
स्तथा च सहभोजनम् ॥ नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह’
इति । देवलोऽपि—‘संलापस्पर्शनिःश्वाससहयानासनाशनात् । या-
जनाध्यापनाद्यौनात्पापं सङ्क्रमते नृणाम्’ ॥ इति । एकशय्यासनमेक-
खट्वाशयनमेकपङ्क्तिभोजनमेकभाण्डपचनमन्त्रेण मिश्रणं संसर्ग-
स्तदीयान्नभोजनमिति यावत् । याजनं पतितस्य स्वस्य वा
तेन । अध्यापनं तस्य स्वस्य वा तेन । यौनं तस्मै कन्यादानं तत्सका-
शाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः । सहभोजनमेकामन्नभोजनम् । संलापः
सम्भाषणम् । स्पर्शो गात्रसंमर्दः । निःश्वासः पतितमुखवायुसम्पर्कः ।
सहयानमेकतुरगाचारोहणम् । एतेषां मध्ये केन कर्मणा कियता का-
लेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णुनोक्तम्—‘संवत्सरेण पतति पति-
तेन सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनैर्यौनस्रौवमुख्यैस्तु सम्बन्धैः
सद्य एव’ इति । अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकामन्नभोजने
तु सद्यः पातित्यम् । ‘याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः’ ॥ इति देवलस्मरणात् ।
स्रौवशब्देन याजनमभिधीयते । मुख्यशब्देन मुखभवत्वेनाध्याप-
नम् । यौनस्रौवमुख्यैरिति सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः-
पतनहेतुत्वम् । ‘यः पतितैः सह यौनमुख्यस्रौवाणां सवन्धानामन्यतमं
सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम्’ इति सुमन्तुस्मरणात् । एक-
यानादिचतुष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम् । ‘एकयानभोज-
नासनशयनैः’ इति इतरेतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठानस्य तु
पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वमस्त्येव । ‘आसनाच्छयनाद्यानात्सं-
भापात्सहभोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाग्भसि’
इति पराशरवचनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वावगमात् । संलाप-
स्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनानुषङ्गिकतया समुच्चिताना-
मेव पतनहेतुत्वं न पृथग्भूतानामल्पत्वात् । पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव ।
‘संलापस्पर्शनिःश्वास’ इति देवलवचनस्य दर्शितत्वात् । अतः संला-
पादिरहिते सहयानादिचतुष्टये कृते पञ्चमभागो न द्वादशवार्षिकं प्रा-
यश्चित्तं कुर्यात् । तत्संहिते तु पूर्णम् । एवं च सति ‘एभिस्तु संव-
सेद्यो वै वत्सर सोऽपि तत्समः’ इति योगीश्वरवचनमपि सहयान-

दिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । यतः संलापादीनां पृथक्पातित्यहेतुत्वं नास्ति । अत एव मनुना (११।१७०)—‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात्’ ॥ इति या-
नादिचतुष्टयस्यैव संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् । अत्रासनग्रहणं शयनस्याप्युपलक्षणम् । अत्र च ‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहा-
चरन् । यानासनाशनात्’ इति व्यवहितेन सम्बन्धः । प्राग्दर्शित-
विष्णुवचनानुरोधात् । तथा—‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम्’ ॥ इति देवलवचनाच्च ।
न चानन्वयदोषः, यानासनाशनादिहेतोराचरन्नाचारं कुर्वन्निति भेदविवक्षया सम्बन्धोपपत्तेः । यथा एतया पुनराधेयसंमितयेष्ट्येष्टे-
इति । यद्वा आचरन्निति शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् यानासनाश-
नादिति द्वितीयार्थे पञ्चमी । याजनाध्यापनाद्यौना (सहभोजना) -
न्न तु संवत्सरेण पतति किन्तु सद्य एव प्राचीनवचनानिचयानुरोधा-
देव । अतो यौनादिचतुष्टयेन सद्यः पतति यानादिचतुष्टयेन तु संव-
त्सरं निरन्तरा (१) भ्यासेनेति युक्तं ‘वत्सरं सोऽपि तत्समः’ इति
अत्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या ।
यथा षष्ठ्याधिकशतत्रयदिवसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति ततो न्यूनं तु
न पतितप्रायश्चित्तं किन्त्वन्यदेव । यथाह पराशरः—‘संसर्गमाचरन्
न्विप्रः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
मासार्धं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा । अब्दार्धमेकमब्दं वा भवेदु-
र्ध्वं तु तत्समः ॥ त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरन् । चरेत्सान्त-
पन्नं कृच्छ्रं तृतीये पक्षे एव तु ॥ चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे ततः ।
षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥ अष्टमे च तथा पक्षे षण्मा-
सान्कृच्छ्रमाचरेत्’ ॥ इति । कामतः संसर्गे पुनर्विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभि-
हितः । सुमन्तुः—‘पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तत्कृच्छ्रकम् । पराकस्त्व-
र्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत्’ ॥ इति । ‘मासत्रये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं
चान्द्रायणोत्तरम् । षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ॥
संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नरः’ ॥ इति । अत्र चाब्दिके
संसर्गे इति किञ्चिन्न्यून इति द्रष्टव्यम् । पूर्णे तु वत्सरे मन्वादिभि-
र्द्वादशवार्षिकस्मरणात् । यत्तु बार्हस्पत्यं वचनम्—‘षाण्मासिके तु

संसर्गे याजनाध्यापनादिना । एकत्रासप्तशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमा-
चरेत् ॥ इति । याजनाध्यापनयानैकपात्रभोजनानां षण्मासात्पाति-
त्यवचनमेतदकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्राये याजनेऽङ्गाध्या-
पने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्ते च योनिसम्बन्धे द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टयाज-
नादिभिः सद्यः पातित्यस्योक्तत्वात् । एतद्दिगवलम्बनेनैव दुहितृभगि-
नीस्तुपागम्यतिपातकिसंसर्गिणां कामतो नववार्पिकम्, अकामतः सा-
र्धंचतुर्वार्पिकं कल्पनीयम् । सखिपितृव्यदारादिगामिपातकिसंसर्गिणां
कामतः षड्वार्पिकमकामतस्त्रैवार्पिकम् । अथोपपातक्यादिसंसर्गि-
णामपि कामतस्तदीयमेव त्रैमासिकमकामतोऽर्धमित्यूहनीयम् । पुरु-
षवत्स्त्रीणामपि महापातक्यादिसंसर्गात्पातित्यमविशिष्टम् । यथाह
शौनकः—‘पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव’ । ब्रा-
ह्मणी हीनवर्णस्त्रेवायामधिकं पततीति । अतस्तासामपि महापातकि-
प्रभृतीनां मध्ये येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमर्धकृ(१)त्या
योजनीयम् । एवं बालवृद्धातुराणामपि कामतोऽर्धमकामतः पादः ।
तथानुपनीतस्यापि बालस्य कामतः पादोऽकामतस्तदर्धमित्येपादिक् ॥
(मिता०) पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसंन्यन्धस्य क्वचि-
त्प्रतिप्रसवमाह—

कन्यामिति । एषां पतितानां कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नां सोप-
वासां कृतसंसर्गकालोचितप्रायश्चित्तामकिञ्चनामगृहीतबलालङ्कारा-
दिपितृधनामुद्बहेत् । कन्यां समुद्बहेदिति वदन् स्वयमेव कन्यां त्यक्त-
पतितसंसर्गां समुद्बहेन्न पुनः पतितहस्तात्प्रतिगृहीयादिति दर्शयति ।
एवं च सति पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधविरोधोऽपि परिहृतो भवति ।
अयं चार्थो बृहद्धारीतेन स्पष्टीकृतः—‘पतितस्य तु कुमारीं विवस्त्रा-
महोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न
ममैत इति त्रिरुच्चैरभिधानां तीर्थं स्वगृहे वोद्बहेत्’ इति । तथा
एषां कन्यां समुद्बहेदिति वचनात्स्त्रीव्यतिरिक्ततदीयापत्यस्य संस-
र्गानर्हतां दर्शयति । अत एव वसिष्ठः—‘पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति
अन्यत्र स्त्रियाः, सा हि परगामिनी तामरिक्क्यामुद्बहेत्’ इति ॥२६१॥
इति संसर्गप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ९८७

(वी० मि०) निषिद्धसंसर्गप्रायश्चित्तप्रसङ्गान्निषिद्धसंसर्गोत्पन्न-
प्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह—

चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु ॥

अवकृष्टान् प्रतिलोमजान् सूतमागधादीन् प्रत्येकं निहत्य तु चा-
न्द्रायणं चरेत् ॥

(मिता०) निषिद्धसंसर्गप्रसङ्गान्निषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे प्राय-
श्चित्तमाह—

चान्द्रायणमिति । अवकृष्टाः सूतमागधादयः प्रतिलोमोत्पन्नास्तेषां
प्रत्येकं हनने चान्द्रायणम् । तथा च शङ्खः—‘सर्वेषामवकृष्टानां वधे प्र-
त्येकं चान्द्रायणम्’ इति । यद्वाङ्गिरसोक्तम्—‘सर्वान्त्यजानां गमने भो-
जने सम्प्रमापणे । पराकेण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम्’ ॥ इति
पराकं कुर्यात् । तत्र कामतः सूतादिवधे चान्द्रायणम् । अकामतस्तु
सूतवधे पराकः । वैदेहकवधे पादोनम् । चण्डालवधे द्विपादः । माग-
धवधे पादोनः पराकः । क्षत्तरि द्विपादः । आयोगवे च पादद्वयम् ।
अन्यैव दिशा चान्द्रायणस्यापि तारतम्यं कल्प्यम् । यत्तु ब्रह्मगर्भव-
चनम्—‘प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभ-
वानां च सूतादीनां चतुर्द्विषद्’ ॥ इति तदावृत्तिविषयम् । तत्र सूत-
वधे षण्मासाः, वैदेहकवधे चत्वारः, चण्डालवधे द्वावेति योग्यत-
यान्वयः, तथा मागधवधे चत्वारः, क्षत्तरि द्वैमासिकं, आयोगवे च
द्वैमासिकमिति व्यवस्था ॥

(वी० मि०) ननु चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानां गायत्रीजपा-
द्यङ्गकत्वात् तत्र शूद्राणामनधिकारात् कथं प्रायश्चित्तनिष्पत्ति-
रित आह—

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुद्ध्यति ॥ २६२ ॥

वैदिकमन्त्रपाठाधिकारहीनः शूद्रोऽनेन चान्द्रायणाद्युक्तकालेन
अपिशब्दाद्वेदमन्त्राघटितकर्तव्यतासहितेन शुद्ध्यति । एतेन वेदसंहिता-
जपगर्भो ‘लोमभ्यः स्वाहे’त्यादिगर्भो वा प्रागुक्तप्रयोगः शूद्रमिन्नपर-
यव । शूद्रस्य तु प्रायश्चित्तान्तरमित्यपि सूचितम् ॥ २६२ ॥

(मिता०) नैमित्तिकव्रतानां जपादिसाध्यत्वाद्विद्याविरहिणां च
शूद्रादीनां तदनुपपत्तेराज्यावेक्षणादिसाध्येष्विवान्धानामनधिकारमा-
शङ्क्याह—

शूद्र इति । यद्यपि शूद्रो जपाद्यधिकारहीनस्तथाप्यनेन द्वादश-
वार्षिकादिकालसंपाद्येन व्रतेन शुद्ध्यति । शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोम-
जानां चोपलक्षणम् । यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपासंभवस्तथापि नम-
स्कारमन्त्रजपो भवति । अत एव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—‘उच्छिष्टं चा-
स्य भोजनमनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः’ इति । यद्वा वचनवलाज-
पादिरहितमेव व्रतं कुर्यात्—‘तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे
स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥’ इत्याङ्गिरःस्मर-
णात् । तथापरमपि तेनैवोक्तम्—‘शूद्रः कालेन शुध्येत गोब्राह्मणाहिते
रतः । दानैर्वाप्युपवासैर्वा द्विजश्रुश्रूपया तथा’ ॥ इति । यत्तु मानवम्
(४।८०)—‘न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्’ इति शूद्रस्य
व्रतोपदेशानिषेधपरं वचनं तदनुपसन्नशूद्राभिप्रायम् । यदपि स्मृत्यन्त-
रवचनम्—‘कृच्छ्राण्येतानि कार्याणि सदा वर्णत्रयेण तु । कृच्छ्रेष्वेतेषु
शूद्रस्य नाधिकारो विधीयते’ ॥ इति, तत्काम्यकृच्छ्राभिप्रायम् । अतः
स्त्रीशूद्रयोः प्रतिलोमजानां च त्रैवर्णिकवह्नताधिकार इति सिद्धम् ।
यत्तु गौतमवचनम्—‘प्रतिलोमा धर्महीनाः’ इति, तदुपनयनादि-
विशिष्टधर्माभिप्रायम् ॥ २६२ ॥

इति पञ्चमहापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(ची०मि०) एवं महापातकप्रायश्चित्तानि निरूप्य तत्प्रसङ्गेन
प्रतिलोमजवधप्रायश्चित्तं चाऽभिधाय क्रमप्राप्तमुपपातकप्रायश्चित्त-
मभिदधानः प्रथमोद्दिष्टे गोवधे प्रायश्चित्तमाह—

पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ॥

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ २६३ ॥

कृच्छ्रं चैवाऽतिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः ॥

दद्यान्निरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशा(१)श्च गाः ॥ २६४ ॥

अविधिपरतन्त्रतया गोघ्नो मासं व्याप्य संयतो ब्रह्मचर्यसंयुक्त-
आसीत् । पञ्चगव्यं गोमूत्रगोमयक्षीरदधिघृतात्मकं पिबेत् । रात्रौ गो-
शालाशायी प्रातर्वनं प्रविचरन्तीनां गवामनुगमनव्रतवान् स्यात् ।
मासान्ते गोः प्रदानं कुर्यात् । एवं शुद्ध्यतीत्यर्थः । अनुगमनं चरन्त्याः

पश्चाच्चलनम् , उत्तिष्ठन्त्यामूर्ध्वावस्थानम् , उपविशन्त्यामुपवेशनं , गोष्ठे प्रविशन्त्यां स्वयमपि । 'कृच्छ्रं चरेन्नर' इति मनूकं मासं समाहितो ब्रह्मचर्यगोष्ठशयनगवानुगमनवान् चरेत् । अपिकारात् गोप्रदानलाभः ।

प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः ।

गोहितो गोऽनुगामी स्यात् गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥

इति वचनात् । अत्राकामत इत्यभिधानादिह उपवासप्राप्तपञ्च-
गव्यपानस्याधिक्येन कामकृतवद्योज्यम् । अतिकृच्छ्रं तु कृच्छ्रद्विगु-
णकष्टसाध्यत्वात् कामकृत एव बोध्यम् । इदं च त्रयं ब्राह्मणादिभिन्न-
स्वामिकगोवधे ब्राह्मणेन कृते द्रष्टव्यम् ।

देवब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ।

इति नारदवचनात् । गुरुणि ब्राह्मणादिस्वामिकगोवधे त्वाह ।
त्रिरात्रमुपोष्य वृष एकादशो यासां ता दश गा दद्यादिति केचिद्या-
चक्षते । भवदेवस्तु शूद्रसम्बन्धिगोवधे पञ्चगव्यपानादिकं मासपर्य-
न्तमेकं प्राजापत्यं तत्प्रत्याम्नाय एका धेनुर्वा एकं चाऽतिकृच्छ्रं त-
त्प्रत्याम्नायो धेनुद्वयं वा मीलितमेतदष्टधेनुदानपर्यवसितं प्रायश्चि-
त्तम् , वैश्यसम्बन्धिगोवधे तु दद्यान्निरात्रमित्यादिकमित्याह । युक्तं
च तत् । अन्यथा कृच्छ्राऽतिकृच्छ्रयोर्द्वादशाहसाध्ययोर्मासेन समा-
प्त्यभावादसङ्गतः । वापीत्यव्ययसमुदायस्तु समुच्चयार्थः । इत्थं च
'प्राजापत्यं चरेन्मास'मिति प्राग्लिखितवचनेऽपि मासं गोलुगमीत्यन्वय
इति ध्येयम् । एवं च 'गां चेद्धन्यात्तस्याश्चर्मणा परिवेष्टितः षण्मा-
सान् कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं वा अनुतिष्ठेत् वृषभावहतौ दद्यादिति वसिष्ठो-
क्तं क्षत्रियस्वामिकगोवधे ।

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥

चतुर्थकालमश्रियादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेणाचरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥

दिवाऽनुगच्छेत्ता गावस्तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।

आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥

आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।

पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैः प्रमोचयेत् ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीताऽऽत्मनस्त्राणं गौरकृत्वा तु शक्तितः ॥

आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे तथा खले ।

मक्षयन्तीर्न कथयेत्पाययन्त्यश्च वत्सकान् ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदाविद्भयो निवेदयेत् ॥

इति मनुक्तमतिकष्टसाध्यं ब्राह्मणस्वामिकगोवधे योज्यम् । अत्र त्रयोविंशतिधेनवो भवन्ति, वीरासनमासनव्यतिरेकेणोपवेशनम् । इदं च सर्वं कामतः । अकामतस्तु तदर्द्धम् । तदिदं क्षत्रियस्वामिकगोवधे वैश्यस्वामिकगोवधे अकामकृतगोवधे च प्रायश्चित्तं चकारैस्त्रिभिः समुच्चितम् ॥ २६३-२६४ ॥

(मिता०) महापातकादिपञ्चकमध्ये महापातकातिपातकाऽनुपातकप्रायश्चित्तान्युक्ताऽधुनोपपातकप्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः पाठक्रमप्राप्तं गोवधप्रायश्चित्तं तावदाह—

पञ्चगव्यमिति । गां हन्तीति गोघ्नः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । असौ मासं समाहित आसीत् । किं कुर्वन् पञ्चगव्यं पिबन् पञ्च च तानि गव्यानि गोमूत्रगोमयक्षीरदधिघृतानि यथाविधि मिश्रितानि पिबन् । आहारान्तरपरित्यागेन भोजनकार्यं तस्य विधानात् । तथा गोष्ठेशयः । प्राप्तशयनानुवादेन गोष्ठविधानाद्दिवा च स्वापप्रतिषेधाद्वात्रौ गोशालायां शयानः । गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी । व्रते णिनिः । अतश्च यासां गोष्ठे शेते सन्निधानात्ता एव गाः प्रातर्वर्तनं विचरन्तीरनुगच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा ता गच्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेत् । यदा तु तिष्ठन्त्यासते वा तदा पश्चाद्गमनस्याशक्यकरणत्वात्स्वयमपि तिष्ठेदासीत् वेति गम्यते । अनुगमनविधानादेव तामिः सायं गोष्ठं व्रजन्तीभिः सह गोष्ठप्रवेशोऽप्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन्मासान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्त्वा तावता शास्त्रार्थस्य सम्पत्तेर्गोहत्यायाः शुध्यतीत्येकं व्रतम् । मासं गोष्ठेश-

यो गोऽनुगामीति चाऽनुवर्तते । पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः कृच्छ्र-
विधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं सामाहितश्चरोदित्यपरम् ।
अतएव जाबालेन मासप्राजापत्यस्य पृथक् प्रायश्चित्तत्वमुक्तम्—‘प्रा-
जापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः । गोहितो गोऽनुगामी
स्याद्गोप्रदानेन शुध्यति’ ॥ इति । अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्य-
न्यत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोर्लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । अथवा त्रिरात्रमुप-
वासं कृत्वा वृषभ एकादशो यासां गवां ता दद्यादिति व्रतचतुष्टयम् ।
तत्राकामकृते ज्ञातिमात्रब्राह्मणस्वामिकगोमात्रवधे (उपवासं कृत्वा),
वृषभैकादशगोदानसहितस्त्रिरात्रोपवासो द्रव्यः । विशिष्टस्वा-
मिकाया विशिष्टगुणवत्याश्च वधे गुरुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् । क्षत्रियसम्बन्धिन्यास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासं पञ्चगव्या-
शित्वं प्रथमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासं पञ्चगव्याशनस्यातिस्वल्पत्वा-
न्मासोपवासतुल्यत्वम् । ततश्च षड्भिः षड्भिरुपवासैरेकैकप्राजाप-
त्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्याज्ञायेन पञ्च धेनवो मासान्ते च दी-
यमाना गौरेकेति षट् धेनवो भवन्तीति वृषभैकादशगोदानसहि-
तत्रिरात्रव्रताल्लघीयस्त्वम् । कथं पुनर्ब्राह्मणगवीनां गुरुत्वम् । ‘देव-
ब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्’ इति नारदेन तद्द्रव्यस्योत्त-
मत्वाभिधानात्, गोषु ब्राह्मणसंस्थास्विति दण्डभूयस्त्वदर्शनाच्च ।
वैश्यसम्बन्धिन्यास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् ।
अतिकृच्छ्रे त्वाद्यं त्रिरात्रत्रये पाणिपूरात्रभोजनमुक्तम् । अन्ये त्रिरा-
त्रेऽनशनम् । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण मासव्रते क्रियमाणे षड्रात्रमुपवासो
भवति । चतुर्विंशत्यहे च पाणिपूरात्रभोजनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्या-
ज्ञायकल्पनया किञ्चिन्न्यूनं धेनुपञ्चकं भवतीति पूर्वस्माद् व्रतद्वयाल्ल-
घिष्ठत्वेन वैश्यस्वामिकगोवधविषयता युक्ता । तादृश एव विषये शू-
द्रस्वामिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं द्वितीयम् । तत्र च सार्धप्रा-
जापत्यद्वयात्मकेन प्रत्याज्ञायेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्व-
भ्यो लघुतमत्वाच्छूद्रविषयतोचिता । अथ चैतत्प्रायश्चित्तचतुष्टयं सा-
क्षात्कर्तुमग्राहकप्रयोजकानुमन्तृषु गुरुलघुभावतारतम्यापेक्षया पूर्वोक्तं
एव विषये योजनीयम् । यत्तु वैष्णवं व्रतत्रयम्—‘गोघ्नस्य पञ्चगव्ये-
न मासमेकं पलत्रयम् । प्रत्यहं स्यात्पराको वा चान्द्रायणमथापि
वा’ ॥ इति, यच्च काश्यपीयम्—‘गां हत्वा तच्चर्मणा प्रावृतो मासं

गोष्ठेशयस्त्रिवषण्मासी नित्यं पञ्चगव्याहारः' इति, यच्च शातात-
पीयम्—'मासं पञ्चगव्याहारः' इति, तत्पञ्चकमपि याज्ञवल्कीयप-
ञ्चगव्याहारसमानविषयम् । यच्च शङ्खप्रचेतोभ्यासुकम्—'गोघ्नः प-
ञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्साश्विखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा
प्रावृतो गाश्चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां च दद्यात्' इति । एतच्च याज्ञ-
वल्क्यमासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयम् । 'दद्याच्चिरात्रं चोपोष्य' इत्ये-
तद्विषयं चात्यन्तगुणिनो हन्तुर्वेदितव्यम् । अत्रैव विषये पञ्चगव्या-
शक्तस्य तु द्वितीयं काश्यपीयं 'मासं पञ्चगव्येन' इति प्रतिपाद्य 'षष्ठे
काले पयोमक्षो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्तासु सुखोपविष्टासु चोपवि-
शेन्नातिप्लवं गच्छेन्नातिविषमेणावतारयेन्नाल्पोदके पाययेदन्ते ब्राह्म-
णान्भोजयित्वा तिलधेनुं दद्यात्' इति द्रष्टव्यम् । अत्राप्यशक्तस्य 'गो-
घ्नो मासं यवागूं प्रसृतितन्दुलशृतं भुज्जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वन् शु-
ध्यति' इति पैठानसिनोक्तं वेदितव्यम् । यत्तु सौमन्तम्—'गोघ्नस्य
गोप्रदानं गोष्ठेशयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्याशनं गवानुगमनं च' इति,
यच्च संवर्तनोक्तम्—'सक्तुयावकभैक्षाशी पयो दधि घृतं शकृत् ।
एतानि क्रमशोऽग्नीयान्मासार्धं सुसमाहितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा
तु गां दद्यादात्मशुद्धये' । इति, यच्च बार्हस्पत्यम्—'द्वादशरात्रं प-
ञ्चगव्याहारः' इति, तत्रितयमपि याज्ञवल्क्यीयमासप्राजापत्येन स-
मानविषयं, मृतकल्पगोहत्याविषयं वा, विषमप्रदेश(१)त्रासेन जनि-
तव्याधितो मरणविषयं वा वेदितव्यम् । तदिदं सर्वं प्रागुक्तमकाम-
विषयम् । यदा पुनरीदृग्विधामविशिष्टविप्रस्वामिकामाविशिष्टां गां
कामतः प्रमापयति तदा मनुना मासं यवागूपानं, मासद्वयं हविष्येण
चतुर्थकालभोजनं, मासत्रयं वृषभैकादशगोदानयुक्तं शाकादिना वर्त-
नमिति व्रतत्रितयमास्नातम् । यथाह (११।१०८-११६)—'उपपात-
कसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् । कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणाद्र्द्रेण
संवृतः ॥ चतुर्थकालमग्नीयादक्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेण चरे-
त्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नुर्ध्वं
रजः पिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ तिष्ठ-
न्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो निय-
तो वीतमत्सरः ॥ आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्मयैः । प-

तितां पङ्कलमां वा (१)सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीते वा
मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्ति-
तः ॥ आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले । भक्षयन्तीं न क-
थयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुग-
च्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ वृषभैकादशा
गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमानं सर्वस्वं वेदविज्ञो निवेदयेत् ॥
इति । एतन्नितयं याज्ञवल्क्यीयमासप्राजापत्यमासपञ्चगव्याशनवृष-
भैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासरूपव्रतत्रितयविषयं । यथाक्रमेण
द्रष्टव्यम् । यत्स्वङ्गिरसा मानवेतिकर्तव्यतायुक्तं त्रैमासिकमभिधा-
याऽधिकमभिहितम्—‘अक्षारलवणं रुक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम् ।
गोमतीं वा जपेद्विद्यामोङ्कारं वेदमेव च ॥ व्रतवद्धारयेद्दण्डं समन्त्रां
चैव मेखलाम्’ ॥ इति, तन्मानवविषयम् । एवं पुष्टितारुण्यादिकि-
ञ्चिद्गुणातिशययोगिन्यां द्रष्टव्यम् । ‘अतिवालामतिकृशामतिवृद्धां च
रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेद्धं व्रतं द्विजः’ ॥ इति पुष्टि-
तारुण्यादिरहितायां गव्यर्धप्रायश्चित्तदर्शनात् । यदा तु याज्ञव-
ल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतनिमित्तभूतां गामविशिष्टस्वामिकां जाति-
मात्रयोगिनीं कामतो व्यापादयति तदा ‘विहितं यदकामानां
कामात्तद् द्विगुणं चरेत्’ इति न्यायेन पूर्वोक्तमेवाकामविहित-
मासातिकृच्छ्रव्रतं द्विगुणं कुर्यात् । यत्तु हारीतेन—‘गोघ्नस्तच्चर्मोर्ध्व-
वालं परिधाय’ इत्यादिना मानवीमितिकर्तव्यतामभिधायोक्तम्—‘वृ-
षभैकादशाश्च गा दत्त्वा त्रयोदशे मासे पूतो भवति’ इति, तत्सव-
नस्थश्रोत्रियगोवधे अकामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठेन—‘गां चेद्ध-
न्यात्तस्याश्चर्मणाद्र्रेण परिवेष्टितः षण्मासान् कृच्छ्रतप्तकृच्छ्रावाति-
ष्ठेदृषभवे हतौ दद्यात्’ इति षण्मासिकं कृच्छ्रतप्तकृच्छ्रानुष्ठानमुक्तम्,
यदपि देवलेन—‘गोघ्नः षण्मासांस्तच्चर्मपरिवृतो गोव्रजनिवासी गो-
भिरेव सह चरन् प्रमुच्यते’ इति, तत् द्वयमपि हारीतीयेन समान-
विषयम् । तत्रैव कामकारकृते कात्यायनीयं त्रैवार्षिकम्—‘गोघ्नस्त-
च्चर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठेऽथवा पुनः । गाश्चानुगच्छेत्सततं मौनी वीरा-
सनादिभिः ॥ वर्षशीतातपक्लेशवह्निपङ्कमयार्दितः । मोक्षयेत्सर्वयत्नेन
पूयते वत्सरैस्त्रिभिः’ ॥ इति द्रष्टव्यम् । यच्च शाङ्गं त्रैवार्षिकम्—‘पादं

तु शुद्धहत्यायामुदकयागमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यात्परस्त्रीग-
मने तथा ॥ इति, तदपि कात्यायनीयव्रतसमानविषयम् । यत्तु य-
मेनाङ्गिरसीमितिकर्तव्यतामभिधाय 'गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्सुच-
रितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भयो निवेदयेत्' ॥ इति गोस-
हस्रयुक्तं गोशतयुक्तं च त्रैमासिकं व्रतद्वयमभिहितम्, तत्र यदा स-
धनस्थश्रोत्रियादिदुर्गतबहुकुटुम्बिब्राह्मणसम्बन्धिनी कपिलां कर्मा-
ङ्गभृतां गर्भिणीं बहुक्षीरतरुणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धन(१)वान्
सप्रयत्नं खड्गादिना व्यापादयति तदा गोसहस्रयुक्तं त्रैमासिकं
कुर्यात् । 'गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव्रताम् । खड्गा-
दिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्' ॥ इति विशिष्टायां गवि वा
ईस्पत्ये प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् । अत एव प्रचेतसा—'स्त्रीगर्भि-
णीगोगर्भिणीयालवृद्धवधेषु भ्रूणहा भवति' इति । ईदृग्विधमेव गोव-
धमभिसन्धाय ब्रह्महत्याव्रतमतिदिष्टम् । द्वितीयं तु याम्यं गोशतदा-
नयुक्तं त्रैमासिकं व्रतं कात्यायनीयव्रतविषये धनवतो द्रष्टव्यम् ।
यत्तु गौतमेन वृषभैकशतगोदानसमुच्चितं त्रैवार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं
वैश्यवधेऽभिधाय गोवधेऽतिदिष्टम्—'गां च हत्वा वैश्यवत्' इति ।
एतच्च त्रैवार्षिकव्रतप्रत्याम्नायभूतनवतिधेनुभिः सार्धं वृषभैकशता
गावो नवन्यूनं द्विशतं भवतीति गोसहस्रयुक्तत्रैमासिकव्रतान्यून-
त्वात्पूर्वोक्तविषये एव कामतो वधे । यद्वा तत्रैव विषये गर्भरहितायाः
कामतो वधे द्रष्टव्यम् । तादृग्विधाया एव गर्भरहितायास्त्वकामतो
हननेऽपि कात्यायनीयमेव त्रैवार्षिकं कल्प्यम् । यत्तु यमेनोक्तम्—
'काष्ठकोष्ठाश्मभिर्गावः शस्त्रैर्वा निहता यदि । (२)प्रायश्चित्तं कथं तत्र
शस्त्रेऽशस्त्रे विधीयते ॥ काष्ठे सान्तपनं कुर्यात्प्राजापत्यं तु लोष्ठके ।
तसकृच्छं तु पापाणे शस्त्रे चाप्यतिकृच्छकम् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे
कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । त्रिंशद्वा वृषभं चैकं दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणाम्' ॥
इति, तत्पूर्वोक्तगोसहस्रशतादिदानत्रैवार्षिकादिव्रतविषयेष्वेव काष्ठा-
दिसाधनविशेषजनितवधनिमित्तसान्तपनादिपूर्वकत्वप्रतिपादपरं न तु
निरपेक्षं, लघुत्वाद्गतस्य । तथा वयोविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेष
उक्तः—'अतिवृद्धामतिकृशामतिवालां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्ववि-
धानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छकत्या दद्याद्धेम तिलां-

स्तथा' ॥ इति । नीरोगादिवधे यद्विहितं तस्यार्धम् । बृहत्प्रचेतसा-
प्यत्र विशेष उक्तः—'एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते । अबु-
द्धिपूर्वे पुंसः स्याद् द्विपादस्तु द्विहायने ॥ त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्रा-
जापत्यमतःपरम्' इति । तथा गर्भिण्या वधे यदा गर्भोऽपि निहतो
भवति तदा 'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते' इति न्यायेनाविशेषेण
द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्त्रिंशन्मते विशेष उक्तः—'पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ
पादौ दृढतां गते । पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ अङ्गप्र-
त्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमान्विते । त्रिगुणं गोव्रतं कुर्यादेवा गोघ्नस्य
निष्कृतिः' ॥ इति । बहुकर्तृके तु हनने संवर्तापस्तम्बौ विशेषमा-
हतुः—'एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाद्यापादिता कचित् । पादं पादं तु
हत्यायाश्चरेद्युस्ते पृथक्पृथक्' ॥ इति । यादृग्विधगोहत्यायां यद्व्रत-
मुपादिष्टं तत्पादं प्रत्येकं कुर्युर्वचनात् । एका चेदित्युपलक्षणम् । अ-
तो बहुभिर्द्वयोर्बहूनां च व्यापादने प्रतिपुरुषं पादद्वयं पादोनं वा क-
ल्पनीयम् । एतच्चाकामतो वधे द्रष्टव्यम् । दैवादिति विशेषणो-
पादानात् । कामकारे तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसम्बन्धात्कृत्स्न-
व्रतसम्बन्धो युक्तः । सत्रिणामिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवा-
यात् । 'एकं घ्नतां बहूनां तु यथोक्ताद्विगुणो दमः' इति प्रत्येकं दण्ड-
द्वैगुण्यदर्शनाच्च । यदा त्वेकेनैव रोध(१)नादिव्यापारेण बहवो
गावो व्यापादितास्तत्र संवर्तापस्तम्बौ विशेषमाहतुः—'व्यापन्नानां
बहूनां तु रोधने व(२)न्धनेऽपि वा । भिषङ्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गो-
व्रतं चरेत्' ॥ इति । बहुष्वपि व्यापन्नेषु न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिका-
नुष्ठानं, नापि तन्त्रेण किन्तु वचनबलाद्विगुणमेव । तथा भिषगपि
विरुद्धौषधदानेनैकस्या अप्यकामतो व्यापादने द्विगुणं गोव्रतं कु-
र्यात् । भिषग्यतिरिक्तस्य केवलमुपकारार्थं प्रवृत्तस्य त्वकामतः
प्रतिकूलौषधदाने व्यास आह—'औषधं लवणं चैव पुण्यार्थ-
मपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु
दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपात्तिश्चेत्कृच्छ्रपादो विधीयते' ॥ इति । य-
त्स्वापस्तम्बेनोक्तम्—'पादमेकं चरेद्बोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।
भोजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने' ॥ इति, तद्व्यवहितव्यापा-
रिणो निमित्तकर्तुर्विज्ञेयं, न साक्षात्कर्तुः । साक्षात्कर्तुर्निमित्तिनोश्च

मेदस्तेनैव दर्शितः—‘पाषाणैर्ल(१)कुटैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा वलात् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्युर्व्रतं हि ते ॥ तथैव बाहुजङ्घोरुपा-
श्वग्रीवाङ्घ्रिमोटनैः’ ॥ इति । एतदुक्तं भवति—पाषाणखड्गादिभि-
र्ग्रीवामोटनादिना वा ये गा निपातयन्ति ते साक्षाद्वन्तारस्तेष्वेव कृ-
त्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहितरोधबन्धादेव्यापारयोगिनस्ते नि-
मित्तिनस्तेषां न कृत्स्नव्रतसम्बन्धः किन्तु तद्व्यवहारेव पादद्विपादा-
दिभिरिति । त(२)त्र च रोधादिना व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि व-
चनात्कचित्पादः क्वचिद् द्विपादः पादोनं क्वचिदिति युक्तम् । अत्राह
पराशरः—‘गवां बन्धनयोक्त्रैस्तु भवेन्मृत्युरकामतः । अकामकृतपा-
पस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्वाह्यणमो-
जनम् । अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्’ ॥ इति । अयं
च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा तज्जन्यप्रमादपरिजिहीर्षया प्र-
त्यवेक्षमाण आस्ते तदा द्रष्टव्यः । अकामकृतपापस्येति विशेषणोपा-
दानात् । यदा तु न प्रमादसंस(३)रणं करोति तदा ‘पादमेकं चरे-
द्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपा-
तने’ ॥ इत्यङ्गिरसोक्तं त्रैमासिकपादं किञ्चिदधिकं (४)द्वाविंशत्यहर्गो-
वधव्रतं कुर्यात् । आपस्तम्बेनापि विशेष उक्तः—‘अति(५)दाहाति-
वाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा । नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोनमाच-
रेत्’ ॥ इति । लक्षणमात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोषः । ‘अन्यत्राङ्गन-
लक्षाभ्यां वाहने मो(६)चने तथा । सायं संगोपनार्थं च न दुष्येद्रो-
धबन्धने’ ॥ इति पराशरस्मरणात् । अङ्गनं स्थिरचिन्हकरणम् । ल-
क्षणं सांप्रतोपलक्षणम् । वाहने शास्त्रोक्तमार्गेण रक्षणार्थमपि नालि-
केरादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः । ‘न नालिकेरेण न शाणवालैर्न चापि
मौञ्जे(७)न न बन्धशृङ्खलैः । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया वद्धा तु
तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ कुशैः काशैश्च बध्नीयात्स्थाने दोषविवर्जिते’ ॥ इति
व्यासस्मरणात् । तथान्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः—‘घण्टाभरणदोषेण
विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् । कृच्छ्रा(८)र्थं तु भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्स्मृ-

(१) लघुकुटैर्वापि ८० ।

(२) तत्रावरोधादिना ८० । (३) संरक्षणं ८० । (४) वा विंशत्यहः ।

(५) अविदोहा० ख० । (६) मोचनेऽपि वा ८० । (७) मौञ्जैर्न च शृङ्खलैश्च ८० ।

(८) गोकृच्छ्रार्थं भवेत् ८ ।

काशीसंस्कृतसीरीज-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च
दुर्लभाः सुलभाश्च अल्पपुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः
पाण्डितैरन्यैरपि विद्वाद्भिः संशोधिताः क्रमेण समुद्रिता भवन्ति । अस्यां
प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

- १ नलपाकः । नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १-८
- २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-
सहितम् (वेदान्तं १) रु० ८-०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुण्डिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २-०
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०-६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम
भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५-०
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-
समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग । (व्याकरणं १) रु० ८-०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण
निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६-०
- ७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०-८
- ८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०-८
- ९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०-१२
- १० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २-०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-
कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०-८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महोदधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-
म्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १-४
- १३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १-४

- १४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी
शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १-८
- १५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्दिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०-६
- १६ कारिकावलि । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सट्टि-
प्पणा । (न्याय २) रु० १-०
- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वयं हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-
हितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र-गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच भोजन-
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३-०
- १८ संधेपशारीरकम् । मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्तं ४) रु० ८-०
- १९ लघुजुटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि-
मितिः । (व्याकरणं १) रु० ०-८
- २० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतायविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १-०
- २१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज . पुष्पदन्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा-
विम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १-०
- २२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सत्रीकन्यायविन्दुः । भाषाटीका-
सहितः । (बौद्धन्याय वि० १) रु० १-८
- २३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३) रु० ४-०
- २४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्णं
(न्यायविभाग ३) रु० ६-०
- २५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचित्रस्वामिशस्त्रिकृतया
सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २-०
- २६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमा-
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०-४

- २७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अध्ययी-
भात्रान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ४—८
- २८ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् ।
म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनक-
लाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् ।
(काव्य३) रु० ०—१२
- २९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया
जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपु-
र्य, सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) रु० ५—०
- ३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचि-
तः । म० म० रुविदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमा-
नोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्यायं ४) रु० ६—०
- ३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । म० म० भैरवः
मिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाचिन्त्या-तत्त्व-
प्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ
- ३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचि-
तः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षु-
विरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२) रु० १—०
- ३३ न्यायवार्त्तिकम् । न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षि-
भारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्ब-
लितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं वि० ५) रु० ६—०
- ३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुच्च-
टाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेद-
दीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) रु० ८—०
- ३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसंहिता ।
१ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०
- ३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंस-
परिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्य-
या व्याख्यया समलङ्कृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०
- ३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः वि-
द्वद्भर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ६) रु० ६—०

- ३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसाह-
तः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ७) रु० १—६
- ३९ जीवन्मुक्तिविवेकः । श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवा-
दसमेतः । (वेदान्तं ६) रु० २—०
- ४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिष-
ग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६
- ४१ मेदिनीकोशः । मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८
- ४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम्
सपूर्णम् । (भाग १—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०
- ४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीत-
भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचि-
तन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०
- ४४ दानमयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्रं १) रु० १—८
- ४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्रं २) रु० १—८
- ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवजभू-
षण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण
भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) रु० २—०
- ४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्वयैराकरणकेसरीरुद्राङ्कितमैथि-
लेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या
विभूषितः । (व्याकरणं ८) रु० १—४
- ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीम-
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-
कृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा० ७) रु० १—४
- ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः । (काव्य० ४) रु० ४—०
- ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १—०
- ५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्रीमल्लिनाथ-
कृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता
भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम् । (काव्य ४) रु० १—४
- ५२ काथबोधः । साजनीकृत टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । रु०—८
- ५३ रसचन्द्रिका । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता । (काव्य० ६) रु० १—०
- ५४ अलङ्कारमुक्तावली । श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता । (काव्य० ७) रु० ०—१२

काशी संस्कृत सीरीज ।

६

- ५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेशवप्रणीतः । नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः ।
सम्पादकनिर्मितविषयस्थलटिप्पणोपेतः । श्रुतबोधच्छन्दो-
मञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेतः । (छन्द वि० १) १-८
- ५६ अलङ्कारशेखरः । केशवमिश्रकृतः । साहित्योपाध्याय श्रीअनन्तराम-
शास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः । (अल० वि० १) रु० १-४
- ५७ शक्तिवादः । श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः । टीकात्रयोपेतः । कृष्ण-
भट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या
श्रीमन्माधवसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शना-
द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया
विनोदिन्या च समेतः । (न्या० वि० ७) रु० २-०
- ५८ प्रौढमनोरमा । म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म.
श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्ययासमेता । म.
म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता ।
श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटि-
प्पण्या समलङ्कृता । श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्य-
यीभावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्य-
यीभावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरणं वि० ९) रु० ५-०
- ५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया,
श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च
समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थवि-
वरणेन च संयोजितम् । (कर्म० वि० ५) रु० ४-०
- ६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय
एम. ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्मणा तथा
साहित्यशास्त्रि एम. ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन
च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५-०
- ६१ काव्यालङ्कारः । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्ववि-
द्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० सा-
हित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए०
साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पा-
दितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्री-
मदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर भुव महोदयैः लिखितेन प्राक्-
शकनेन सनाथीकृतः । (अलङ्कार वि० २) रु० १-८

- ६२ ब्रह्मवादः । गोस्वामिश्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्रीः
गोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः ।
तथा गोस्वामी श्रीब्रजनार्थविरचितो ब्रह्मवादः । तथा शुद्धा-
द्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः । श्रीरघुनाथ-
शास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरि-
शङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विवि-
धपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः ।
(शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०
- ६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का० वि० ८) रु० १—०
- ६४ व्यासिपञ्चकग्रहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणग्रहस्यं च । श्रीमथुरानाथ-
तर्कवागीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित
गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च ।
(न्या० वि० ८) रु० ०—१२
- ६५ सिद्धान्तविन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचित । श्रीभगवान्-
शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मा-
नन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघु-
व्याख्या टिप्पणीसहितः । (वेदान्त वि० ८) रु० ५—०
- ६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मग्रहीभूतय-
तिकर्मनिरूपणात्मकः । महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्द-
पन्तपर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ६) रु० १—८
- ६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमल-
ङ्कृतम् । (सांख्य वि० १) रु० २—०
- ६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः ।
(कोश वि० २) रु० २—०
- ६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया
सन्देहविपौषधिव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया
सर्वङ्गुषाव्याख्यया समेतम् । (सम्पूर्णम्) रु० ३—८
- ६९ " " (सम्पूर्णम्) रफ मोटा कागज रु० २—८
- ७० व्यासिपञ्चकम् सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्कार-
कृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरि-
णीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । (न्याय वि० ९) रु० ०—८

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस.

गोगालगन्धिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी ।

